

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 9, Sayı 2 (Haziran 2012), ss. 7-52

DOI: 10.1501/MTAD.9.2012.2.11

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hun Döneminde Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadî Durumu¹

Nuraniye Ekrem

ÖZET

Han Sülalesi, büyük bir tehlike haline gelen Hun akınlarını önlemek ve Hunların mütteliklerini kendi safına çekmek maksadı ile Chang Ch'ien'i elçi olarak iki defa Batı Bölgeleri'ne (Orta Asya) göndermiştir. Han Sülalesi Elçisi Chang Ch'ien ilk seferinde Yüeh-chih'lerle (M.Ö. 139-M.Ö. 126), ikinci seferinde Wu-sun'larla (M.Ö. 119-M.Ö. 115) ittifak kurarak Hunlara karşı ortak bir saldırı düzenlemek amacı ile gönderilmiştir. Chang Ch'ien Seyahat Raporu, onun memleketine geri dönündüğü zaman Han Sülalesi İmparatoruna sunduğu gezi raporundan oluşmaktadır. Bu raporda adı geçen Ta Yüeh-chih, Wu-sun, K'ang-chü gibi topluluklar, Ta Yüan, An-hsi, Ta Hsia, Yan-tsai, T'iao-chih gibi memleketlerin coğrafi mevkî, sınırları, Çin'den uzaklığı, hayvancılıkla ya da tarımla uğraştıkları, ürünleri, siyasal durumları, silahları, akarsuları, madenleri, örf ve adetleri, ticarî durumları, komşu ülkelerle ve özellikle Hunlarda olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hun Döneminde Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadî Durumukonulu bu çalışmada, Hun dönemindeki Orta Asya'nın sosyal ve iktisadî durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Chang Ch'ien, Chang Ch'ien'in Seyahat Raporu, Hun dönemi, Orta Asya, Orta Asya'nın sosyal ve iktisadî durumu.

ABSTRACT

Chang Ch'ien was first sent to western parts (Central Asia) as an emissary by Han Dynasty with a view to interfere Hun attacks which present threat and to win Hun's

¹ Yazarın Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ankara, 1999) başlıklı doktora tezinden üretilmiş makaledir.

allies over to his side. Emissary of Han Dynasty Chang Ch'ien was charged with engage in a confederation with Yueh-chih for the first campaign (BC 139- BC 126) and in second campaign with Wu-suns (BC 119-BC 115) to attack Huns. Chang Ch'ien Voyage report was made of his submitting report to Emperor of Han Dynasty when back into country. In this report it has emphasized that the communities Ta Yüeh-chih, Wu-sun, K'ang-chü, geographical positions, boundaries, distance to Chine of the countries as Ta Yüan, An-hsi, Ta Hsia, Yan-tsai, T'iao-chih, relations of these countries with their neighbouring countries especially Huns, livestock production agriculture, political, economic situations, ordinary usages. In this paper on the state of Social and Economic Situation of Central Asia during the Huns according to Chang Ch'ien's Voyage report, it was tried to define the social and economic station of Central Asia in Hun period.

KEY WORDS

Chang Ch'ien, Chang Ch'ien's Voyage Report, Hun period, Central Asia, the social and economic station of Central Asia

1. Giriş

Bilindiği gibi Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan yerleşik ve göçebe kabilelerin eski tarihi Yunan ve Latin metinlerinde, arkeoloji kalıntılarında, İran, Hint ve Çin kaynaklarında yer almıştır. Ancak, bu belgelerde adı geçen kavim, yer ve devlet adları farklı farklı kaydedilmiştir. Dolayısıyla, Yunan kaynaklarında geçen yer veya kavim adının, Çin kaynaklarında geçen hangi kavim olduğu meselesi her zaman tartışma konusu olmuş bir yandan çok çeşitli fikirlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Bu konu ile ilgili bir diğer tartışma alanı, Hun döneminde Orta Asya'da yaşayan halkın Ari olduğu ve kullanılan dillerin de İran dilinin doğu uzantısı olduğu görüşüdür.

XIX. yüzyılda, Orta Asya'da yapılan arkeoloji araştırmalarının sonucunda, bu bölgede, döneminde üç çeşit dilin kullanılmış olduğu ileri sürülürken, bu dillerin birincisi, bugünkü İpek Yolu'nda yaygın olarak kullanılan, hatta Çin sınırına kadar ulaşabilen, şu anda Soğdca adı verilen bir çeşit eski İran dilidir. İkincisi, Doğu Türkistan'ın Hotan ve onun etrafında kullanılan Eski Hotan Dili adı verilen, Hint-Avrupa dil ailesine mensup İran dilinin karakterini taşıyan bir dildir. Bazıları bu dilin Ta Yüeh-chih ve Kuşan dili olduğunu savunurken, bazıları ise Hotanlıların Hint-Avrupa ırkından olduğunu tahmin etmektedirler. Üçüncüsü ise, A ve B lehçeleri olarak ikiye ayrılmış olup Kuça, Kardeşehir ve Turfan bölgelerinde kullanılan Tohar dili adı verilen, fakat aslında Tohar dili olmayan bir dildir. Araştırmacılara göre, yukarıdaki dillerin hepsi eski İran dilinin doğu uzantısı olarak kabul edilmektedir (Keng Shih-min 1983:55). Bazı araştırmacılar buna dayanarak, Batı Bölgeleri'nde yaşayan halkların Ari ırkından gelme olduğunu da iddia etmektedirler (H. Törü 1981: 53).

Nitekim, Hambly araştırmasında, Batı Bölgeleri'nde mevcut olan dillerin ve bu diller hakkındaki bazı meselelerin hâlen tamamen çözülememiş olduğunu ileri sürmektedirler (1969: 45). 1949'da Afganistan'da hakikî Tohar dilinin bulunmasına rağmen, araştırmacıların âdet olarak hâlâ eski tabiri kullandıklarını ileri süren Haneda Tōru, bu dilin A grubunun, sadece Buddhist eserlerini yazmak için kullanıldığını, B grubunun ise adı geçen bölgedeki halk arasında yaygın hâlde kullanıldığını kaydetmiştir. Aynı araştırmacı, bazı araştırmacıların, A grubunu, ancak Tohar dili olarak kabul edebildiklerini, B grubunun ise sadece Kuça dili olarak adlandırıldıklarını ileri sürmüşlerdir (H. Tōru 1981: 52; Hambly 1969: 44-45).

Ayrıca, Çin elçisi Chang Ch'ien, Batı Bölgeleri'ne gidip döndükten sonra İmparatoruna sunduğu raporda, Doğu Türkistan'da Arianlılar'a benzer halkların bulunduğundan hiç söz etmemiştir. Shih-chi'de yer alan rapora göre: "Ta Yüan memleketinin (Fergana) batısı, An-hsi (Pers)'ye kadar, insanların dilleri çok farklı olmasına rağmen, gelenekleri birbirlerine çok benzediği için birbirini anlardı. Hepsinin gözleri derin, bıyıklı ve sakallıdır; ticareti iyi bilirdi. Alışverişte kuruş üzerinde dururlardı" (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3174).

Eski Orta Asya ile eski Orta Asya kavimleri hakkında bilgiler ihtiva eden eski Yunan bilginlerinin eserlerini, Çin kaynakları ve bu kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalar ile kıyaslama yaparak fikir yürüten Rus sinoloğu Biçurin, Batı Avrupa bilginlerinin çok eskiden beri Orta Asya kavimlerinin menşelerini araştırmaya başlamış olmalarına rağmen, onların bu konuya ait bilgilerinin Çin belgelerine uymadığını dikkat çekmiştir (1851:6-8). Biçurin, onların inceleme usullerine esaslı surette dikkat edildiği takdirde, kendilerinden uzak ve az bilinen bir meseleyi incelerken iki yol tuttuklarına işaret etmiştir. Daha sonra bu araştırmacıların, önce Yunan tarihçileri ile coğrafyacılarını rehber olarak aldıklarını, sonra Çinle tanıştıkları zamandan itibaren, Çin kaynaklarını işlemeğe başladıklarını, bu ikili yolun tabii olarak Batı Avrupa bilginlerinin rivayetlerine uymayan bir ayrılık doğuracağını belirtmiştir. Biçurin, eski Yunan yazarlarının tasvirlerinin hepsini kendilerinin göremeyeceklerini, görebildikleri bazı verilerin ise abartılı olduğunu, ihtimal ki bu bilgilerin çoğunu tüccarlardan aldıklarını, tüccarların ise yeni gördükleri memleket ve milletlere keyfi olarak isimler taktıklarını veya doğru olsa bile, bu isimleri bozuk bir şekilde telaffuz ettiklerini, çok kere hakikate uymayan yanlış malumat verdiklerini ve halk arasında söylenen masalları hakikat olarak aldıklarını ileri sürmüştür (Biçurin 1851: 6). Biçurin, eski Yunan yazarları ile Çin tarihçilerini telif etmeye çalışan Batı Avrupalı bilginlerin, sözlerin ahengine, hakikate uyarlığa ve ihtimallere dayanarak bir takım tasavvurların yardımına başvurduklarını ve bu suretle ele aldıkları konuları aydınlatacakları yerde, daha da kararttıklarını kaydederken, Çin kaynakları ile de onların aynı şekilde hareket ettiklerini, Orta Asya'daki eski milletler hakkındaki fikirleri yanlış şekilde kabul eden bilginlerin, Çin tarihinde, her şey hattı zatında aydın

ve tabii iken birçok karanlıkları ve tuhafıkları bulduklarını, Çinlilerin kendi cehaletleri yüzünden Orta Asya tarihini karıştırmış oldukları sonucuna vardığını vurgulamıştır (1851:8).

Bu çalışmada, Hun döneminde Orta Asya'da yaşayan başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik grupların siyasi, ekonomik ve sosyal ve kültürel yapısının, onların birbiri ile, Çinliler ile ve Hunlar ile olan ilişkilerinin Çin kaynaklarına göre incelenmesi amaçlanmıştır. Çin kaynaklarında kaydedilen *Hsi-yü* adının tercümesi olan *Batı Bölgeleri* adı, Çin kaynakları ile ilgilenenler dışında az bilinen bir terim olması nedeniyle okuyucular tarafından pek anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla, Batı Bölgeleri, Hsi-yü, Türkistan gibi tabirlerin karşılığı olan ve bu bölgelerin bugün kullanılan coğrafi adı olan Orta Asya tamlamasının uygun olacağı düşüncesi ile "Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadî Durumu" başlığını kullanmayı uygun buldum.

Chang Ch'ien'in Seyahat raporuna göre Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadi Durumu konulu bu çalışmamızda, *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi*'nde yer alan Chang Ch'ien Seyahat Raporunu esas aldık. Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna dayanarak Hun dönemi Orta Asya'daki çeşitli memleket ve toplulukların etnik yapısı, nüfusu, asker sayısı, karakteri, yerleşik veya göçebe oldukları gibi sosyal ve iktisadî hayatı hakkında inceleme yapacağız. Adı geçen memleket ve topluluklar hakkında ayrıntılı inceleme için bkz. Ekrem (1999). Makalede Çince'nin Latin harfleriyle Pin-yin sisteminin Wade-Giles karşılıkları kullanılmıştır.

2. Chang Ch'ien'in Seyahatnamesi ile İlgili Çince Kaynaklar ve Araştırmalar

2.1. Chang Ch'ien'in Seyahatnamesi İle İlgili Çince Kaynaklar

2000 yıl önce kaleme alınmış olan Chang Ch'ien'in seyahat raporu, elçinin Batı Bölgeleri'ne 西域 (Orta Asya) yaptığı seyahat ile ilgili belgelerdir. Chang Ch'ien seyahat raporu, *Shih-chi* 史記² (*Tarihî Hatıralar*) *Ta Yüan*³ *Monografisi* 大宛傳, *Han-shu*

² *Shih-chi* (*Tarihî Hatıralar*): Yazarı Ssu-ma Ch'ien'dir (M.Ö. 145-M.Ö. 86?). Onun diğer adı Tzu-ch'iang'dır. Ssu-ma Ch'ien, Çin tarihindeki ilk meşhur tarihçidir. M.Ö. 104 M.Ö. 91 yıllarında yazılmış olan bu eser, 130 bölümden oluşmaktadır. 110. bölümünde *Hunlar Monografisi*; 123. bölümünde *Fergana Monografisi* yer almaktadır. Ayrıca, 109 ve 111. bölümlerinde Hunlar ile savaşan Han Sütalesi generallerinin biyografilerinde de Hunlarla ilgili pek çok bilgiye yer verilmiştir. *Tarihî Hatıralar* kendinden önce yazılmış olan 30'dan fazla klasik kitaptan yararlanılarak yazılmıştır. Han Sütalesi döneminde T'ai-shih-kung-shu 太史公書 ve T'ai-shih-chi 太史記 adıyla bilinen eser, Wei 魏 ve Chin 晉 sülaleleri zamanında kısaltılarak *Shih-chi* (*Tarihî Hatıralar*) denilmiştir. *Han-shu* (*Han Sütalesi Tarihi*) da yeralan bilgilere göre, *Tarihî Hatıralar*'ın on bölümü kaybolmuş ve kaybolan bu on bölüm Ch'u shou sun adlı bilgin tarafından

漢書 (*Han Sülâlesi Tarihi*)⁴ . *Batı Bölgeleri Monografisi* 西域傳 ile *Chang Ch'ien Biyografisi* 張騫傳 ve *Hou Han-shu* 後漢書 (*Sonraki Han Sülâlesi Tarihi*)⁵ *Batı Bölgeleri Monografisi* gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Ssu-ma kuang'ın 司馬光 *Tzu-chih-t'ung-chian* 資治通鑑⁶ adlı eserinde ise, adı geçen eserlerde yer almayan tamamlayıcı ve yıl ile günleri belirleyici bilgiler kaydedilmiştir. Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili Çince belgelerden *Shih-chi*'de yer alan *Ta Yüan Monografisi* ile *Han-shu*'da yer alan *Chang Ch'ien Biyografisi* hemen hemen birbirinin benzeriyken, bazı ufak konularda farklılıklar bulunmaktadır. Bu belgeleri incelediğimiz zaman, diğer seyahatnamelere göre daha farklı olarak kaydedildiği ve raporun tümünü ihtiva eden Çince kaynağın bulunmadığı görülmektedir. *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar* konulu bu çalışmamızda biz, *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi*'ni esas aldık. Bu belgede bulunmayan bilgileri *Han-shu. Chang Ch'ien Biyografisi*, *Hou Han-shu* ve *Tzu-chih-t'ung-chien* gibi kitaplardaki bilgileri dipnotta belirttik. Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili tam bir metnin olmayışı, Chang Ch'ien'in imparatoruna sadece sözlü bilgi vermiş olabileceğini düşünmemize sebep olurken, diğer taraftan Batı Bölgeleri hakkındaki belgelerde yer alan bilgilerin, istatistik rakamların detaylı oluşu ve devletlerin siyasî, iktisadî, askerî ve coğrafi durumları ile ilgili bilgilerin çok ayrıntılı oluşu, Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili bilgileri imparatoruna rapor hâlinde

tamamlanmıştır (Ssu-ma Ch'ien 1975:1-6). Bizim bu çalışmamızda *Shih-chi* adlı eserin Chung hua shu chü 1975 Pekin edisyonu 3157-3181 sayfalarında yer alan belgeler kullanılmıştır.

³ *Ta Yüan*, bugünkü Fergana Ovası'ndadır. *Ta Yüan* memleketinin *Ta-wan* şeklinde yanlış bir okunuşu da vardır. Han Sülâlesi döneminde (M.Ö.b206-M.S. 9), Chang Ch'ien'in seyahati ile tanıtılmış olan Fergana Memleketi'nin yerleşik Arian ırkından olduğu ve eski İran dilini kullandığı ileri sürülüyor. Zengin ve ticaret ile uğraşan bu memleket, M.Ö. 104 ve M.Ö. 101 yıllarında iki defa Han Sülâlesi'nin saldırısına uğramıştır. M.S. 46 yıllarında, bir dönem Doğu Türkistan'da kurulan Sha-ch'e 莎車 (Yarkent) Devleti'ne bağlanmıştır. Tarihte, Çin ile at ticaretini yoğun bir şekilde yapan bu memleket, IV. ve V. yüzyıllarda da Avar veya Eftalitlerin, VI. yüzyılda Göktürk ve Türgişlerin, 648 yıllarında T'ang Sülâlesi'nin, daha sonra Arapların hakimiyetine girmiş ve tarih sahnesinden kaybolmuştur (Ch'en 1987: 37).

⁴ *Han-shu* (*Han Sülâlesi Tarihi*): Yazarı Pan Ku 班固 (32-92)'dür. Onun diğer adı Ming-ch'ien'dir. 24 *Sülâle Tarihi* diye bilinen Çin yıllıklarının ikincisidir. Aynı zamanda belli bir devri konu alan ilk eserdir. Han Sülâlesi'nin kurulduğu (M.Ö. 206) tarihten Sonraki Han Sülâlesi imparatoru Wang-mang'ın 王莽 ilk yılı (M.S. 23)'na kadar olan 230 yıllık tarihî devri konu almıştır. Yüz bölümden oluşan bu eserin 94. Bölümünde, *Hunlar Monografisi* 96. bölümünde *Batı Bölgeleri Monografisi* yer alırken, eski Türkler ve Orta Asya'nın eski tarihi ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.

⁵ *Hou Han-shu* (*Sonraki Han Sülâlesi Tarihi*): Yazarı Fan-ye 範曄 (396-445)'dir. 25-220 yıllarını kapsayan bu eser, toplam yüzyirmi bölümden oluşmaktadır. 87. bölümünde *Batı ch'iang Monografisi* 西羌傳, 88. bölümünde *Batı Bölgeleri Monografisi* 西域傳, 89. bölümünde *Güney Hunlar Monografisi* 南匈奴傳 yer almaktadır. Eski Türkler, Orta Asya'nın eski tarihi ve Türklerle komşu kavimler ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.

⁶ *Tzu-chih-t'ung-chien* (*Eski Sülâlelerin Umumi Tarihi*): Yazarı Ssu-ma kuang (1019-1086)'dür. M.Ö. 403 yılından 959 yılına kadar dönemi konu alan bu kitap, Çin'in en büyük kronolojik eseridir.

sunmuş olabileceğini, gerektiğinde imparatora tekrar açıklamalarda bulunmuş olabileceğini düşünmemize sevk etmiştir.

2.2. Chang Ch'ien'in Seyahat Raporu İle İlgili Çalışmalar

Chang Ch'ien'in M.Ö. 126'de imparatoruna sunduğu rapor, *Shih-chi* ve *Han-shu* gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinin 2. cildinde "Çin elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesi" konusuna yer verirken (1981: 1-33), bu konuda çeviri yapan yabancı bilim adamlarının isimleri ve çevirilerinden de bahsederek, çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Ögel, kitabında, *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi* ile *Han-shu. Chang Ch'ien Biyografisi*'ni karşılaştırmış ve bazı notlar vermiştir. Ayrıca, F. Hirth ve De Groot gibi araştırmacıların bu konudaki tercümelerini, nasıl yaptıklarını, ne gibi yanlışları olduğunu da belirtmiştir (1981: 1-10). Chang Ch'ien ile ilgili yabancı araştırmacıların çalışmalarını değerlendiren Ögel şu tespitleri yapmıştır: "Çinceyi anlayış bakımından güzel bir tercüme, M. Brosset tarafından yapılmıştır. Yanlış ve kullanılmaz bir çeviri ise A. Wylie ile J. Anthr tarafından yapılmıştır. En iyi İngilizce çeviri F. Hirth tarafından yapılmıştır"; De Groot, *Shih-chi. Ta-Yüan Monografisi* ile *Han-shu. Chang Ch'ien Biyografisi*'ni karşılaştırarak Almanca'ya tercüme etmiştir. Bu çalışmalar hakkındaki değerlendirmeleri ise P. Pelliot ve O. Franke yapmıştır (Ögel 1981:1-10).

H. Tōru'nun 羽田亭 belirttiği gibi (1981: 6-25, 40-49), A. von Le Coq, N. A. Stein, G. Haloun, W. Samdin gibi araştırmacılar, Batı Bölgeleri'ndeki (Orta Asya) devletleri, şehir isimlerini ve oradaki medeniyeti araştırmaları için *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi* ile *Han-shu. Chang Ch'ien Biyografisi* gibi bölümlerinden oldukça yararlanmışlardır.

F. Hirth (1917), John R. Gardiner-Garden (1986) gibi araştırmacılar, Chang Ch'ien'in Seyahat Raporu üzerinde çalışmışlardır. F. Hirth, *The Story of Chang-k'ien, China's Pioneer In Western Asia* konulu çalışmasında; *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi*'nin İngilizce tercümesini yapmış ve bazı yer, topluluk ve devlet adlarını izah ederken, bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vermekten öteye gitmemiştir. John R. Gardiner-Garden, *Chang Ch'ien and Central Asian Ethnography* konulu çalışmasında kendisinin de belirttiği gibi, Greko-Baktria krallığının yıkılışı dünya tarihinde Batılı (Yunan) ve Uzak Doğu (Çin) kaynaklarının ikisinde de kaydedilen vaka olmasından dolayı ve göçebelerin Greko-Baktria krallığını yıkmaları ile ilgili zengin ve çeşitli kaynaklara rastlanabileceği açısından incelemiştir (Gardiner-Garden 1986:23). Dolayısıyla, Gardiner-Garden, bu araştırmasında belirli konulara ağırlık verirken, Chang Ch'ien Seyahat Raporunu esas alarak bir bütünlük içinde araştırmadığı gibi, raporda yer alan An-hsi ve T'iao-chih gibi maddelere hiç yer vermemiştir.

2.3. Chang Ch'ien'in Biyografisi

Chang Ch'ien biyografisi ile ilgili bilgiler, *Shih-chi. Ta Yüan Monografisi* ile *Han-shu. Chang Ch'ien Biyografisi*'nde yer almaktadır. *Ta Yüan Monografisi* ile *Chang Ch'ien Biyografisi*'ne göre, Chang Ch'ien, Han-chung'ludur.⁷ Han imparatoru Wu-ti'nin Ch'ien-yüan saltanat yıllarının (M.Ö.140-M.Ö.135) ortalarında *Lang 郎*⁸ unvanını almıştır (Ssu-ma Ch'ien 1975:3157; Pan Ku 1962:2687). Chang Ch'ien, M.Ö. 139'de (Chien-yüan'ın 2. yılı), İmparator Wu-ti 漢武帝 (M.Ö. 140-M.Ö.87) tarafından büyük düşmanları Hsiung-nu'lara 匈奴 karşı Yüeh-chih'ler 月氏⁹ ile ittifak kurarak, Hunları mağlup etmek maksadı ile siyasî elçi olarak Yüeh-chih'lere gönderilmiştir. Chang Ch'ien, T'ang-yi 堂邑¹⁰ adlı kişinin Hunlu kölesi Kan-fu 甘夫 olmak üzere yüz kişiyi aşkın bir heyet oluşturarak, M.Ö. 139 tarihinde Long-hsi'den 隴西¹¹ yola çıkmıştır. Chang Ch'ien ve beraberindekiler önce Yüeh-chih'lerin eski vatanı Lung-hsi yönünde hareket etmişler; daha sonra Hunların topraklarından¹² geçerken, Hunlar tarafından yakalanıp, Hun Ch'an-yü'sünün 單于 (Hun hükümdarı) huzuruna çıkarılmışlardır. Hun Ch'an-yü'sü, Chang Ch'ien ve beraberindekilerin gayesini öğrenince, onların gözaltına alınmasını emretmiştir. Böylece Chang Ch'ien on yıldan fazla bir süre Hunlar tarafından tutuklu olarak kalmıştır. Bu zaman içinde Chang Ch'ien bir Hunlu kadın ile evlendirilmiş ve bir oğlu olmuştur. Hunların arasında esaret zamanının

⁷ Han-chung 漢中: Bugünkü Shân-hsi eyaletinin Kan-hsi kasabasının kuzey batısındadır.

⁸ *Lang* unvanı, Chan-kuo 戰國 döneminde (M.Ö. 480-221) ortaya çıkmıştır. Genellikle hükümdarın yakın hizmetçilerine verilir. Han Sülâlesi döneminde imparatorun hizmetçisi olarak bölgelere bir takım işler için gönderilebiliyordu. Genelde baba ve annesine sadık olan Hsiao-lian 孝廉 namını alan kişiler bu unvana sahip olabiliyorlardı (Shen 1992: 230).

⁹ Yüeh-chih'ler: *Ta yüeh-chih* (Büyük Yüeh-chih) ve *Hsiao Yüeh-chih* (Küçük Yüeh-chih) olarak adlandırılmıştır. (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3162). Tarihî belgelerde bazen kısaltılarak sadece *Yüeh-chih* denilmiştir.

¹⁰ T'ang-yi Kan-fu 堂邑甘夫: *Shih-chi. Ta-yüan Monografisi*'nde: "T'ang-yi 堂邑 soyadı olan Kan-fu 甘夫 adlı Hun kölesi" diye yazılmaktadır (Ssu-ma Ch'ien 1975:3157). *Han-shu. Chang Ch'ien Monografisi*'nde: "T'ang-yi soyadlı köle Kan-fu" diye yazılmaktadır (Pan-ku 1962:2687). *Shih-chi. Chi-chieh* adlı eserde, *Han-shu Yin-yi* 漢書音義 adlı esere dayanarak verdiği bilgiye göre: "T'ang-yi shih soyadlı Hun Kölesi Kan-fu" dur. *Han-shu Yin-yi* adlı açıklamada: "T'ang-Yi nahiyesindeki bir kişinin Hunlu kölesinin adı Kan-fu dur" diye kaydedilmektedir. (Ssu-ma Ch'ien 1975:3158). "*Han Shu. Chang Ch'ien Biyografisi*'nde yer alan Fu-ch'ien'in 服虔 açıklamasında: "Tang-yi soyadlı bir Çinlinin kölesinin adı Kan-fu'dur" diye yazılırken, Yen Shih-ku'nun 顏師古 açıklamasında; "T'ang-yi-shih adlı kişinin kölesi bir Hunlu olup, adı Kan-fu'dur" diye kaydedilmiştir (Pan-ku 1962: 2688).

¹¹ Long-hsi: il adıdır. Ch'in yönetimi döneminde (M.Ö. 221-206) kurulan 36 ilden biridir. Bu günkü Kansu eyaletinin güneybatısındaki Ku-yuan 固原 ilçesinin güneydoğusundadır.

¹² M.Ö. 121 yılından önce Doğu Türkistan'ın doğusu ve Kan-su eyaletinin batısı Hunların Sağ Bölgesi idi. Chang Ch'ien Batı Bölgeleri'ne gitmek için bu idare bölgesinden geçmek zorundadır.

uzaması ile birlikte, kendisinin gözaltında tutulması eskisi gibi sıkı olmamıştır. Bu sırada Hunlar'da iç kargaşa çıkmıştı; bu durumdan istifade eden Chang Ch'ien, Hunlu karısı ve diğer adamları ile birlikte kaçmıştır.

Chang Ch'ien, Hunların Sağ Bölgesi'nde (Çin'in Kansu Eyaleti'nin doğusu ve Doğu Türkistan'ın batısı) tutuklu kalmıştı. O, kendi adamları ile birlikte doğudaki memleketine değil, Hunların batısında bulunan Yüeh-chih'lere doğru yola koyuldu ve bir ay kadar yol katettikten sonra Ta Yüan'a (Fergana) ulaştı. Ta Yüan'de çok iyi muamele gören Chang Ch'ien, onların yardımı ile K'ang-chü'ye 康居¹³ ulaşmıştır. K'ang-chü hükümdarı, Chang Ch'ien'e refakatçi katarak Yüeh-chih'lere ulaşmasını sağlamıştır. Chang Ch'ien, Yüan-kuang 元光 saltanat yılının 6. yılında (M.Ö.129) yola çıkıp, yaklaşık bir ay sonra Yüeh-chih'lere ulaşmıştı. Yüeh-chih'lerin hükümdarı Hunlar tarafından öldürülünce, hanımı¹⁴ devleti yönetmeye başlamıştı. Bu sıralarda daha önce Wu-sun'ların 烏孫¹⁵ saldırısına uğrayan Yüeh-chih'ler daha da batıya göç ederek Ta Hsia'ya 大夏¹⁶ (Baktria) hâkim olmuşlar ve oraya yerleşmişlerdi. Ta Hsia'nın toprakları verimli ve zengin olduğundan, Yüeh-chih'ler kendilerinden emin, endişesiz ve hâllerinden memnun idiler. Üstelik Han Sülâlesi çok uzakta olduğu için, onlarla birleşip, Hunlardan öç almak gibi bir niyetleri de yoktu. Chang Ch'ien Yüeh-chih'lere maksadını anlatmak için çok uğraşmış ise da gayesine ulaşamamıştır. Chang Ch'ien Büyük Yüeh-chih'lerden yola çıkıp, Ta Hsia (Baktria)'ya gitmiştir. Sonunda Chang Ch'ien burada bir yıldan fazla kaldıktan sonra, yani Yuan-shuo 元朔 saltanat devrinin

¹³ K'ang-chü'lü'ler, göçebe bir topluluk olarak Han Sülâlesi döneminde (M.Ö.206-M.S.9), Balkaş Gölü ile Aral Gölü ve daha doğusuna kadar bir bölgede yaşamışlardı. Genelde soyları Türk olarak kabul edilmekte ve Türkçe konuştuğu iddia edilmektedir. Beş reis tarafından yönetilen bu memleket, M.Ö. 43 yılında, Hunların Kuzey bölge hükümdarı Chih-chih'yi 致支 kabul etmiştir. Hunları yok etmek isteyen Han Sülâlesi, ordusuyla K'ang-chü memleketine saldırmış ve M.Ö. 36 yılında Hun hükümdarı Chi-chi'yi öldürmüşlerdir. Kang-chü'lüler, Sonraki Han Sülâlesi döneminde (M. 89-220); batıda Aral Gölü'ne kadar, doğu da ise Zarafşan bölgelerine kadar hâkim olmuşlardı. IV-V. yüzyıllarda, Avar veya Eftalitlerin saldırılarına uğramış ve tarih sahnesinden silinmişlerdir (Ch'en 1987: 1018).

¹⁴ *Shih-chi. Ta-yüan Monografisi*'nde: "Büyük Yüeh-chih'lerin hükümdarı Hunlar tarafından öldürülünce veliaht oğlu babasının yerine geçmişti" diye kaydedilmiştir (Ssu-ma Ch'ien 1975:3158). *Han shu. Chang Ch'ien Biyografisi*'nde ise: "Büyük Yüeh-chih'lerin hükümdarı Hunlar tarafından öldürüldükten sonra, öldürülen hükümdarın yerine hanımı devleti yönetti" diye kaydedilmektedir (Pan-ku 1962:2688).

¹⁵ *Wu-sun*: Bu kavim ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem 1999.

¹⁶ *Ta Hsia*: En eski Çin kaynaklarında adı geçen memleket. Chang Ch'ien'in seyahatinden sonra Amuderya ve Hindukuş dağı arasında olduğu anlaşılmaktadır. Batı kaynaklarında Baktria olarak adlandırılan bu memleket, Büyük İskender'in hâkimiyetinin bir vilayeti olmuş ve M.Ö. 230 yılından önce bağımsız hâle gelmiştir. *Ta Hsia*'lılar M.Ö. II. yy'dan sonra, *Ta Yüeh-chih*'lerin saldırısına uğramış ve onların hâkimiyetine girmişlerdir. Tarihte *Avar* veya *Eftalit* ile *Göktürk*lerin idaresi altına da girmişlerdi. Bundan sonra asimile olarak kaybolmuşlardır (Ch'en 1987: 37).

2. yılında (M.Ö.127), *Yüeh-chih*'lerin memleketinde maksadına ulaşmadan Güney Dağları'nı 南山¹⁷ takip ederek *Ch'iang*'lar 羌'dan¹⁸ geçen yol ile memleketine geri dönmek isterken, beklenmedik şekilde ikinci defa *Hunlara* yakalanıp, bir yıldan fazla esir alınmıştır. Chang Ch'ien, M.Ö. 126 yılında, *Hunların* Chün-ch'en Ch'an-yü'nün 軍臣單于¹⁹ ölümüyle baş gösteren karışıklıklardan istifade ederek tekrar kaçmayı başarmıştır. Böylece yüz kişiden fazla bir heyetten, dönüşte sadece Chang Ch'ien, onun Hunlu eşi ve T'ang-yi-fu 堂邑夫 olmak üzere üç kişi geri dönebilmiştir. *Ta Yüan*, *Ta Hsia*, *Ta Yüeh-chih*, *K'ang-chü* ve *Wu-sun* gibi memleketlere bizzat giden Chang Ch'ien, diğer memleketler hakkında da güvenilir kaynaklardan bilgi edinmiştir. Aslen bir *Hu*²⁰ 胡 (Hun) kölesi olan T'ang-yi-fu'dan ve Hunlu eşinden, bilgi toplamada oldukça yararlandığı, bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür (Bekin 1992:4). Chang Ch'ien bu bölgeler hakkındaki izlenimlerini memleketine dönünce Han imparatoruna rapor olarak sunmuştur. Han imparatoru Chang Ch'ien'in yaptığı ilk

¹⁷ Güney Dağları: Ch'i-lien Dağı 祁連山, Kunlun Dağı 崑崙山 ve Tanrı Dağları'na 天山 eski zamanlarda Güney Dağları adı veriliyordu. (Pan-ku 1962: 3871). Buradaki Nan-shan ise Altındağ ile Ch'i-lian dağıdır.

¹⁸ *Ch'iang*'lar: En eski Çin kaynaklarında yani *Kaplumbağa Kabuğu Yazısı* diye bilinen ilk Çin yazısında, *Ch'iang* adı yer almaktadır. Koyun çobanı anlamına gelen *Ch'iang*'lar, M.Ö. 1600-M.Ö. 256 yılları arasında, Çin'in Ch'ing-hai ve Kansu eyaletlerinde, bir kısmı da Doğu Türkistan'ın güneyinde yaşamışlardır. Han Sülâlesi döneminde (M.Ö. 206-M.S. 9), *Ch'iang*'lar birçok boylara ayrılarak daha geniş alanlara yayılmışlardır. Sonraki Han Sülâlesi döneminden (M.S. 9-M.S. 220) sonra Çin'in iç bölgelerine yayılan birçok *Ch'iang*'lar, Çinleşmişlerdir. Göçebe olan bu halk, yavaş yavaş yerleşmeye başlamış ve tarla ürünleriyle uğraşmaya başlamışlardır. Çin'in güneybatısında kalan, yani dağlık ve yaylada kalan *Ch'iang*'lar ise, göçebe hayatlarını devam ettirmişlerdir. Tarihte gerçi Sonraki Ch'in 後秦 (384-417, Shan-hsi eyaletinin Fu-p'ing nahiyesi) ve Hsi-hsia 西夏 (1032-1226, Çin'in Kansu, Shan-hsi ve Ning-hsia Özerk Bölgesi arasında) gibi sülâleleri kurmuş olsalar da, Çin kaynakları bunları isyancılar olarak göstermektedirler. Moğollar'ın ortaya çıkışından sonra, *Ch'iang*'lar yavaş yavaş Çinleşmeye ve Tibetleşmeye başlamışlar ve tarih sahnesinden kaybolmuşlardır. Bazı tarihçiler, Tibetlerin atalarının *Ch'iang*'lar olduğunu iddia ederler (Ch'en 1987:570).

¹⁹ Chün-ch'en Ch'an-yü (M.Ö.161-M.Ö.126), *Hun* hükümdarı T'ou-man'dan sonra *Hunların* dördüncü Ch'an-yü'sü olup, Mo-tu'nun torunudur (Pan-ku 1962: 3764).

²⁰ *Hu* adı, ilk defa Hunlar için kullanılmıştır (Ssu-ma Ch'ien 1975: 2885). Daha sonra Hunlar da kendilerine *Hu* demişlerdir (Pan-ku 1962: 3780). Hunlar'dan sonra *Hu* adı, Orta Asya kökenliler ile Soğdlar için kullanılmıştır. Yani Çin'in kuzeybatısında yaşayan, gözü derin, burnu yüksek, gür sakallı ve bıyıklı, Çinlilere benzemeyen etnik gruplara *Hu* adı verilmiştir. Çinlilerin *Hu* deyimi, eski Yunanlıların yabancı kavimlere "İskit" demelerine benzerdir. *Hu* deyimi üzerine en derin araştırmayı, ünlü Çin ansiklopedisti ve ilim adamı Wang kuo-wei yapmıştır. Bu araştırmaya göre: "Hu sözü başlangıçta Hun veya Hsiung-nu kavim adlarının başka bir yazılışı idi. Fakat zamanla Çinliler bu sözü diğer yabancı kavimler için de kullanmaya başlamışlardı (Wang kuo-wei 1968: 588-602). Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinde, kuzeybatı *Hu* kavimleri için Hun tanımını kullanırken, kuzeydoğu *Hu* kavimleri için de Proto Moğol (Tung-hu) etnik değişimini kullanmıştır. Güneybatı *Hu* kavimleri için de Tibet kavimleri demiştir (Ögel 1981:87).

gezinin dönüşünde, onun bu büyük hizmetine karşılık, T'ai-chung-ta-fu 太中大夫 unvanını²¹, T'ang-i-fu'ya da Feng-shih-chün²² 奉使君 unvanını vermiştir. Daha sonra M.Ö. 123 yılında Chang Ch'ien, Hsiao-wei 校尉²³ derecesini alarak büyük general Wei-ch'ing 衛青²⁴ ile Hunlara karşı savaşmıştır. Chang Ch'ien, Batı Bölgeleri'nin durumunu çok iyi bildiği için asker ve hayvanları su ve yiyecek sıkıntısı çekmemiştir. Han imparatoru bu hizmetine karşılık olarak Chang Ch'ien'e Po-wang Hou 博望侯²⁵ unvanını vermiştir. M.Ö. 122 yılında, Han Sülâlesi imparatoru yine Batı Bölgeler'deki topluluklarla işbirliği yapmak istemişti. İmparator'un huzuruna çıkmış olan Chang Ch'ien, Çin'in güneyinden Hindistan'a, Hindistan'dan da *Ta Hsia* memleketine ulaşabileceğini tavsiye etmiştir. Fakat, Han Sülâlesi bunu gerçekleştirememiştir. M.Ö. 121 yılında, Chang Ch'ien, Wei-wei 衛尉²⁶ derecesini alarak atlı ordunun generali Li Kuang-li²⁷ ile birlikte tekrar Hunlara hücum etmişlerdir. Li Kuang-li 李廣利, Hunlara esir düşünce askerlerinin çoğu yenilip kaçmıştır. Bu savaş sırasında, Chang Ch'ien yardıma geç kaldığı için ölüme mahkûm edilmiştir. Ancak, daha sonra kefalet ödemek şartıyla ölümden kurtulmuş ise de üzerindeki bütün unvan ve yetkileri elinden alınmıştır.

MÖ. 119-118 yılında Han İmparatoru, Chang Ch'ien'i huzuruna çağırıp, Ta Hsia ile ilgili birçok konuyu kendisine sormuştur. Bütün unvanları ve yetkileri elinden alınan Chang Ch'ien, fırsattan istifade edip bildiklerini imparatoruna anlatırken içten pazarlık yaparak: "Eskiden Hunlar'da tutuklu kaldığım dönemde, Wu-Sun hükümdarının Hunlar tarafından öldürülmesinden dolayı Hunlara düşmanlık beslediklerini, Wu-sun'lar ile ilişki kurarak Hunlara karşı çıkmanın daha iyi olacağını" söyledi. Han İmparatoru, Chang Ch'ien'in ikinci Batı Bölgeleri seferine hazırlanması için ferman verdi (Ssu-ma Ch'ien 1975: 1962:3168). Böylece ikinci defa elçi olma fırsatını elde eden Chang Ch'ien M.Ö. 119-118 yılında, Wu-sun'lara doğru yola çıktı.

²¹ T'ai-chung-ta-fu: memur unvanı. Ch'in Sülâlesi devrinde (M.Ö. 221-206) tesis edilmiştir. Saray danışmanı anlamında olup, imparatorun danışmanıdır (Shen 1992:54).

²² Feng-shih-chün: memur unvanıdır. Danışmanlık yapmaktadır. Elçi olarak yabancı memleketlere giden memura verilen unvandır.

²³ Hsiao-wei: asker unvanıdır. Hsiao, askerî işleri planlar ve programlar. Wei, asker komutanı anlamında olup, Hsiao-wei ise Ordu Bölük Komutanı anlamındadır (Shen 1992: 288).

²⁴ Wei-ch'ing: Han İmparatorluğu'nun ünlü generalidir. (Wei-ch'ing ile ilgili bilgiler, *Shih-chi* 111. bölümde ayrı bir bölüm hâlinde yer almaktadır (Ssu-ma Ch'ien 1975:2921-2948).

²⁵ Po-wang Hou: memur unvanı olup Bilge Bey anlamındadır (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3168 not1).

²⁶ Wei-wei: saray muhafız birliği komutanı (Shen 1992: 33).

²⁷ Li Kuang-li: M.Ö. ? - M.Ö. 88) Han devrinde (M.Ö.206-M.S.23) yaşamış olup, Chung-shan'lıdır. (Chung-shan 中山, bugünkü Çin'in He-pei Bölgesi'ndeki Ting-hsiang nahiyesidir). Han İmparatoru Wu-ti zamanında Er-hsi generali 貳師將軍 olup, ordusu ile Pamir'den geçip, Fergana'yı almış ve 3000 atı ele geçirmiştir. Daha sonra Hunlara karşı yapılan savaşta yenilip teslim olmuştur. Sonunda da Hun Ch'an-yü'sü tarafından öldürülmüştür (Pan-ku 1962: 2705).

Wu-sun hükümdarı ile anlaşma sağlayamayınca, kendi yardımcılarını *Ta Yüan*, *K'ang-chü*, *Ta Hsia*, *An-hsi* 安息²⁸, *Shen-tu* 身毒²⁹, *Yü-t'ian* 于闐³⁰, *Yu-mi* 扞彌³¹ ve onların komşu ülkelerine göndererek M.Ö. 115'te memleketine geri döndü. Han İmparatoru, Chang Ch'ien'i *Ta-hsing* 大行³² olarak tayin edip *Chiu-ch'ing* 九卿³³ derecesine yükseltti. Bu olaylardan bir yıl sonra yani M.Ö. 114 yılında, Chang Ch'ien öldü. Bir sene sonra Chang Ch'ien'in diğer memleketlere gönderdiği elçiler geri döndü.

Daha önceleri sürekli Hunların baskılarına uğrayan ve onlarla baş edemeyen Han Sülalesi, Chang Ch'ien'in seferinden sonra, o bölge hakkında siyâsî, askerî, coğrafi, eknomik ve etnik birçok konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmişlerdir. Bu bilgiler sayesinde Han İmparatoru Wu-ti, daha cesur ve bilinçli davranmaya çalışarak, yapılan savaşlarda yavaş yavaş üstünlük kazanmaya başladı. Çinli diplomat ve açınamacı Chang Ch'ien, yabancı memleketlere gidilebilecek yolu ilk keşfeden ve Orta Asya hakkında Çin'e güvenilir bilgileri getiren ilk kişi oldu. Çabaları Çin'e bilgiden başka iri hızlı atlar, üzüm ve kaba yonca gibi ürünlere ulaşma olanağı da sağladı. Sonra Batı Bölgeleri'ne gitmek isteyen elçilerin sayısı gittikçe arttı.

Chang Ch'ien'in Chang-meng 張猛 (diğer ismi Chang Zzu-you 張子游) adlı bir torunu vardı. Chang-meng kabiliyetli bir kişi idi. Han İmparatoru Yüan-ti 元帝

²⁸ An-hsi: Bu memleketle ilgili bkz Ekrem 1999.

²⁹ Shen-tu (Hindistan): Shen-tu ile ilgili bilgiler *Han Sülalesi Tarihi* "Batı Bölgeleri Monografisi'nde" yer almaktadır.

³⁰ Yü-t'ien (Hotan): Hotan hakkındaki tarihî kaynaklar Han Sülalesi (M.Ö. 206- M.S. 220) zamanında başlar. Batı Bölgeleri'ndeki 36 memlekettendir. Yü-t'ien, Taklamakan Çölü'nün güneyindeki Güney İpek Yolu üzerindedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız II. Bölümde yer alan Chang Ch'ien'in seyahat raporu; Ayrıca *Han Sülalesi Tarihi* "Batı Bölgeleri Monografisi" (Pan-ku 1962:3881) ve "Çin kaynaklarına göre Çin Türkistan'ın şehirleri" (Özertim 1950-51: 221-238; 105-110)

³¹ Yu-mi: bugünkü Hotan'ın Kerya Irmağı'nın doğusundadır.

³² Ta-hsing: Seyyahlara verilen en büyük unvandır. Bu unvanın eski adı Ta-hung-lu'dur. Dış İşleri bakanı yetkisine sahiptir. Yabancı kavimleri ağırlama işlerini yürüten kişiye verilen unvan olup Ta-hsing-ling 大行令 de deniliyordu. Han Sülalesi'nin Ching-ti imparatoru döneminde (M.Ö. 156-M.Ö. 150), tekrar Ta-hsing olarak değiştirilmiştir. İmparator Wu-ti döneminde (M.Ö.140-M.Ö.135), eski adı olan Ta-hung-lu kullanılmaya başlamıştır (Shen 1992:21).

³³ Chiu-ch'ing: "Dokuz Dereceli Memuriyet" anlamındadır. Eski çağda Çin toprağında kurulan Sülaletlerin sarayda yer alan Dokuz Dereceli Memuriyetin umumî adıdır. Han Sülalesi sarayında yer alan Dokuz Dereceli Memuriyet şunlardır: İbadetler ve âyinler işlerinden sorumlu kişi T'ai-ch'ang 太常; saray muhafıza ordu komutanı Kuang-lu-hsün 光祿勳; saray kapıları koruma bölük kumandanı T'ai-p'u 太仆; savaş atı ve araba ordusunun sorumlusu Wei-wei 衛尉; Cezaevi işlerinin sorumlusu Yen-wei 延尉; dışişleri ve yabancıları ağırlama işlerinin mesulü Ta-hung-lu 17大鴻臚; İmparator sülalesi'nin tüm işleri ile meşgul olan Tsung-chen 宗正; tarla ve ziraat işleriyle sorumlu Ta-Ssu-nung 大司農 ve devletin vergi idaresinin sorumlusu Shao-fu 少府'dur (Shen 1992:8).

zamanında (M.Ö. 48-44), Kuang-lu Ta-fu 光祿大夫³⁴ unvanını almıştı. O, elçi olarak Hunlara gidip döndükten sonra, Chi-shih-chung³⁵ 給事中 unvanını almıştır. Daha sonra ise Han Sülalesi Ordu danışmanı Shih-hsian'in 石顯³⁶ iftirası sonucu intihar etmiştir (Pan Ku 1962:2698).

3. Hun Döneminde Orta Asya'nın Coğrafi, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Durumu

3.1. Batı Bölgeleri (Hsi-yü –Orta Asya)'nin Tanımı

Çin kaynaklarında Hsi-yü 西域 olarak kaydedilen Batı Bölgeleri adının, ilk olarak Han Sülalesi Tarihi. Batı Bölgeleri Monografisi'nde yer aldığı bilinmektedir. Ancak bu ad daha erken dönemde yazılmış olan Shih-chi. San-wang Shih-chia 三王世家 (Üç Beylik Monografisi) (60. Bölüm)'de geçmektedir. Chung-hua Shu-chü edisyonlu Shih-chi'nin önsözündeki açıklamaya göre, Shih-chi'nin 60. Bölümü dâhil on bölümü Ssu-ma Ch'ien (M.Ö. 145-86) öldükten sonra kaybolmuştur. Han Sülalesi dönemindeki bilgin Ch'u hsien-sheng 褚先生, Han Sülalesi İmparatoru Yüan-ti (M.Ö. 48-33) ve Ch'ang-ti (M.Ö. 32-6) dönemlerinde kaybolan on bölümü yazarak ilave etmiştir (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3). Hsi-yü adının da bu dönemlerde (M.Ö. 48-6) Shih-chi'ye ilave edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü Ssu-ma Ch'ien'in kaleme aldığı bölümlerde Hsi-yü adına hiç rastlanmamaktadır. Diğer yandan Shih-chi'nin 111. Bölümünde ve Han Sülalesi Tarihi 55. Bölümünde, M.Ö. 121 yılının son baharında Han Sülalesi'ne teslim olan Hunların Sağ Bölge (Batı Bölge) Beyi Hun-hsieh Wang'a 渾邪王 hitap eden Han Sülalesi İmparatoru Wu-ti: "Hunların Hsi-yü Beyi Hun-hsieh" 西域王渾邪 dediği kaydedilmektedir (Ssu-ma Ch'ien 1975: 2933; Pan Ku 1962:2482). Yalnız, buradaki Hsi-yü adı bir özel isim olmayıp sadece Hunların Sağ Bölgesi, yani Hunların Batı Bölgeleri anlamında kullanılmıştır. Ayrıca, Han Sülalesi'nin edebiyatçısı Ssu-ma Hsiang-ju'nun 司馬相如 (179-118) yazdığı Yü Pa-shu Hsi 喻巴蜀檄 adlı eserinde İmparator Wu-ti'nin

³⁴ Kuang-lu Ta-fu: Ch'in İmparatorluğu döneminde (M.Ö. 221-206) tesis edilmiştir. Han sülalesi devrinde geliştirilerek imparatora fikir veren, tavsiyede bulunan ve diğer kişilerle birlikte müzakereye katılıp fikir üreten kişiye verilen unvandır. Han Sülalesi sarayında yüksek memur sayılıyordu (Shen 1992:142). W. Eberhard (1946:183) da M.Ö. 104 yılından beri Saray idaresinde en yüksek rütbe sahibi olduğunu kaydetmiştir.

³⁵ Chi Shih-chung: Ch'in imparatorluğu döneminde (M.Ö.221-206) sarayda oturma başkanlığını yapan ve danışmanlık ile cevap verme işlerini üstlenen kimseye verilen bir unvandır. Han Sülalesi'nde saraydaki bilgin ve danışmanlara verilen bir memurluk unvanıdır. Sonraki Han Sülalesi döneminde (M.S. 25-220) kaldırılmıştır (Shen 1992:277).

³⁶ Shih Hsien: Chi-nan'lıdır. Han Sülalesi imparatoru Yüan-ti döneminde ordu danışmanı olmuştur. Tatlı dilli olmasına rağmen, çok kıskanç, kötü ruhlu bir kişi olup pekçok kişiye zarar vermiştir. Han ching-ti devrinde baş vezirin sunduğu malumata dayanıp işten atılmış ve kendi memleketine gönderilirken, yemek yemeyi reddetmiş ve hastalanarak yolda ölmüştür.

Hunlara saldırması ve teslim olmasından sonra *K'ang-chü* 康居 (Kengeres) ile *Hsi-yü* bölgesindekiler tercüman yollarıyla haraç getirdiği ifade edilmektedir (Ssu-ma Ch'ien 1975:3044). Bu belgelere göre Hsi-yü adı M.Ö. 121 yılı çivarında Çin kaynaklarında kullanılmaya başlanmıştır.

Hsi-yü adı dışında, Han Sülâlesi aynı zamanda, batı sınırının dışındaki bölgelere *Hsi-kuo* 西國 (Batı Memleketleri), (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3171), *Hsi-pei-kuo* 西北國 (Kuzeybatı Memleketleri) (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3169, 3170, 3171, 3173, 3176, 3179), hatta *Hsi-pei Wai-kuo* 西北外國 (Kuzeybatı yabancı memleketleri) adlarını vermiştir. En çok *Wai-kuo* 外國 (Yabancı ülkeler) adını kullanmıştır. Yani Ssu-ma Ch'ien döneminde *Hsi-yü* adı bir siyasî idare bölgenin adı değildir.

Pan Ku'nun (32-92) kaleme aldığı *Han Sülâlesi Tarihi*'nin 96. Bölümünde, Doğu Türkistan merkez olarak bütün Orta Asya'ya *Hsi-yü* denilmiştir. Buna rağmen aynı eserde söz konusu bölge için *Shih-chi*'deki gibi *Wai-kuo*, *Hsi-kuo*, *Hsi-pei-kuo* adlarının da kullanıldığı görülmektedir (Pan Ku 1962: 2693, 2694, 2695, 2697, 2699-2700). Bunun dışında, belirtilen bölge için *Chüeh-kuo* 絕國, yani "fevkalade uzak memleket" adı da kullanılmıştır (Pan Ku 1962: 197). Yen Shih-ku'nun (581-645) izahına göre, *Chüeh-kuo* 絕國, fevkalade uzak memleket, yani Çin'in haşmetli namının dışında ve Çin kültürünün etkisi dışındaki ülkelerdir (Pan Ku 1962: 197, not 8)

Fen Ye'nin 範曄 (398-445) kaleme aldığı *Sonraki Han Sülâlesi Tarihi* adlı eserin 47. Bölümünde adı geçen bölge için *Chüeh-yü* 域 kullanılmıştır (Fen Ye 1965:1575, 1576, 1583). Buradaki *Chüeh-yü*, aynen *Chüeh-kuo* (fevkalade uzak memleket) gibi "fevkalade uzak diyar" demektir. *K'ang-hsi* Sözlüğü'nde 康熙字典: "*Chiu-chou*'nun 九州 (orta Çin) dışındaki memleketlere *Wai-kuo* 外國 (Yabancı memleketler) ve *Chüeh-kuo* (fevkalade uzak memleket) denir. Yabancı memleketleri zaptederek Çin'e bağlanması ile bu memleketlere *Shu-kuo* 屬國 (vassal ülkeler) denir. Yabancı memleketlere *Chüeh-yü* (fevkalade uzak diyar) denir" (K'ang-hsi 1984:219, 230) diye kaydedilmiştir. *Sonraki Han Sülâlesi Tarihi*'nde, Çin'in kuzeydoğusunda bulunan ve Hunların doğu komşusu olan *Wu-haun* 烏桓³⁷ boyu ya da *Tung-hu* 東胡³⁸ boyunun bölgelerine *Tung-yü* 東域 (Doğu diyar), Çin'in güneybatısında yer alan ve Güneybatı

³⁷ Wu-huan'lar, Tung-hu (Doğu Hu) 東胡 topluluğunun iki büyük kolundan biridir. Wei-shu'da: "*Wu-wan* 烏丸 boyu (Yani *Wu-huan* denilen kavmin eski adı) *Tung-hu*'lardandır. Han Sülâlesi'nin başlangıcında (M.Ö. 206), [Hunların hükümdarı] Mo-tu 冒頓 onların memleketini yıkmıştır. Onlardan geriye kalan boylar ise *Wu-wan* dağına sığındılar ve bundan dolayı da onların boy adı [bu dağın adı] ile adlandırılır" (Wei Shou 1974:832) şeklinde zikredilmektedir.

³⁸ *Tung-hu*'lar 東胡, *Doğu Hu*'lar demektir (Ssu-ma Ch'ien 1975: 2883). Tunguz ırkından olduğu bilinmektedir. Proto Moğol kavmi olan *Tung-hu*'lar daha sonraki devirlerde *Wu-huan* ve *Hsien-pi* (Hsian-pei) 鮮卑 adları ile anılmışlardır. *Tung-hu*'lar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Shiratori 1934:1-18; Lin Kan 1989:1-3.

yabancıların bölgesine ise *Nan-yü* 南域 (Güney diyarı) adının verildiği kaydedilmektedir (Fen Ye 1965:2981, 2895). Dolayısıyla, Hunlar dönemindeki Çin kaynaklarında geçen *Tung-yü*, *Nan-yü* ve *Hsi-yü* gibi sözcükler sadece yabancı toplulukların yaşadığı bölge ve yabancı ülkelere verilen genel bir isimdir.

Yukarıda belirtildiği gibi *Hsi-yü* adı, yabancı toplulukların memleketine, özellikle Han Sülâlesi'nin batı sınırının (Yü-men karakolu) dışındaki memleketlere verilen genel bir isimdir. Ancak, mevcut olan kayıtlara göre bu ad, özel bir isim olarak M.Ö. 48-6 yılları arasında ortaya çıkmıştır. *Han Sülâlesi Tarihi. Hunlar Monografisi*'nde bu konu hakkında aşağıdaki bilgiler yer almaktadır: "Han İmparatoru Hsiao Wu 孝武 dönemlerinde (Wu-ti, M.Ö. 140-87) *Hsi-yü* bölgesi ile ilk defa temasta bulunulmuştur. *Hsi-yü* bölgesinde de aslında otuz altı memleket olup, daha sonra parçalanarak elliden fazla memleketeye dönüşmüştür. Bu memleketlerin hepsi *Hunların* batısında, *Wusun*'ların 烏孫 güneyinde bulunmaktadır (Doğu Türkistan'ın güney bölgesi). ... *Hsi-yü* bölgesinde bulunan toplulukların çoğu yerleşik hayattadır. ... hepsi Hunlara bağlı idiler. Hunların Batı Bölgeleri (Sağ Bölge) Beyi Jih-chu Wang 日逐王, *Yen-chi* 焉耆 (Karaşehir), *Wei-hsü* 危須 (Karaşehir'in kuzeydoğusu) ve *Wei-li* 尉黎 (Korla'nın kuzeydoğusundaki Karakum) bölgelerinde T'ung-p'u Tu-wei 僮僕都尉³⁹ unvanlı birini başına koymuş ve bölgede vergi almakla kendilerini zengin etmektedir.... İmparator Hsüan 宣帝 (M.Ö. 73-49) döneminde Han Sülâlesi *Hsi-yü* bölgesini işgal etmeye başlamıştır ve Hunların Batı Bölgeleri (Sağ Bölge) Beyi Jih-chu Wang Hun Hükümdarına ihanet ederek Han Sülâlesi'ne teslim olmuştur. Sheng-chüeh 神爵 saltanat devrinin üçüncü yılında (M.Ö. 60), Han Sülâlesi, Hunların T'ung-p'u Tu-wei'yi kaldırarak yerine [kendi idaresinden olan] Tu-hu 都護 (askerî valilik) idare sistemini tesis etmiştir. İmparator Yüan 元帝 (M.Ö. 48-33) döneminde, Tu-hu valiliğinin yerine Wu-chi Hsiao-wei 戊己校尉 (umumî valilik) adlı idare sistemi oluşturulmuştur. İmparator Hsüan ve İmparator Yüan döneminden sonra, Hun hükümdarı Ch'an-yü [Han Sülâlesi'ne] bağlılığını bildirince 稱藩臣 *Hsi-yü* bölgesi [Han Sülâlesi'ne] tâbi olmuştur (Pan Ku 1962: 3871-3874). Bu kayıttan anlaşıldığı gibi *Hsi-yü* bölgesi M.Ö. 60 yılından önce Han Sülâlesi'ne ait değildi.

Tarihçi Wang Hsien-chien'in 王先謙 (1842-1917) bu konudaki açıklamasına göre, söz konusu bölgedeki "şehir ve kentli memleketler, Chung-kuo'nun 中國 (Çin) batı sınırının dışında olduğu için *Hsi-yü* adı verilmiştir" (Yang Chia-luo 1975: 317. Not 1). 1936 edisyonlu *Tz'u-hai Sözlüğü*'nün 辭海 açıklamasına göre; "Han Sülâlesi'nden sonra, batı memleketlerinin bulunduğu bölgelere *Hsi-yü* adı verilmiştir" (Tz'u-hai 1994: 2640, cilt II). 1989 nüshalı *Tz'u-hai Sözlüğü*'nün açıklamasına göre, "Han

³⁹ T'ung-p'u, hizmetçi; Tu-wei, askerî validir, yani Hunların Batı Bölgeleri (Sağ Bölge) Beyi Jih-chu Wang'ın hizmetinde olan vali anlamındadır.

Sülâlesi'nden sonra, *Yü-men* 玉門⁴⁰ ve *Yang-kuan* 陽關⁴¹ geçitinin batısında bulunan tüm bölgelere *Hsi-yü* adı verilmiştir" (Tz'u-hai 1994: 4795-4796). Bu açıklamalara göre, *Hsi-yü*'nün, siyaset ve idare terimi olmadığı açıktır.

Anlaşılabacağı gibi, *Hsi-yü* adı M.Ö. 60 yılından önce Çinlilerce bir coğrafi ad olup, bu tarihten sonra *Hsi-yü* bölgesinin Han Sülâlesi tarafından işgal edilerek kendisinin siyasi idare bölgesine dönüştürmesiyle birlik *Hsi-yü* adı siyasi anlam kazanmıştır. Bu siyasi idare bölgesi, *Han Sülâlesi Tarihi*'ndeki tasvir ile bugünkü Doğu Türkistan'ın güney bölgelerini kapsamaktadır (Pan Ku 1962: 3871). Ancak bu adın Han Sülâlesi'nin Orta Asya'daki işgal faaliyetlerinin güçlü ve zayıf durumuna göre kapsamı da değişmektedir, bazen Doğu Türkistan'ı gösterirken, bazen Batı Türkistan'ın bir kısmını da içine almaktadır. Han Sülâlesi'nin Orta Asya işgali uzun sürmedi ve M.S. 16 yılında geri çekilmek zorunda kalmıştı. Sonraki Han Sülâlesi 73, 102 ve 124 yıllarında üç kez Orta Asya'yı işgal etmeye çalışmıştı, ancak muvaffak olamadı. Çin'de kurulan T'ang Sülâlesi (661-751 yılları) Kubilay Moğol Sülâlesi (1271-1368 yılları) ve Mançu İmparatorluğu (1757-1860 yılları) gibi hâkimiyetler, Doğu Türkistan ve Orta Asya'yı yani *Hsi-yü*'yü işgal etmişti. Bu dönemlerde *Hsi-yü*'nün mahiyeti işgal edilen toprakların geniş ve dar olmasına bağlı olarak değişmekteydi.

Hsi-yü adı 1757-1759 yıllarında Mançu İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın doğu kısmı işgal etmesiyle değişmiştir. 1764 yılında yazılan *Ta Ch'ing Yi-t'ung Chih* 大清一統志 (Büyük Ch'ing Sülâlesi'nin Kapsamlı Coğrafyası) adlı eserin 414-420 bölümlerinde, *Hsi-yü* ve *Hsin-chiang* Toplulukları'na 西域新疆統部 yer verilmiştir (He-shen, 1983:573a-656a).⁴² Buradaki *Hsi-yü*, Batı Türkistan'ı, *Hsin-chiang* (Xinjiang) da Doğu Türkistan'ı kastetmektedir. 1811-1842 yılları arasında, *Büyük Ch'ing Sülâlesi'nin Kapsamlı Coğrafyası* 嘉慶重修大清一統志 adlı kitabın üçüncü nüshası yazılmıştır ve *Hsi-yü* adı kullanılmamıştır. Sadece Doğu Türkistan'ı kapsayan bölgeye *Hsin-chiang* (Xinjiang) adını vermiştir (Anonim 1986, bölüm 560). Bu tarihten sonra *Hsi-yü* adı Çin kaynaklarından silinmiştir.

3.2. Batı Bölgeleri'nin (Orta Asya) Coğrafi Durumu

Günümüze kadar kesin bir sınır çizilemeyen Batı Bölgeleri'nin coğrafi durumu

⁴⁰ *Yü-men* geçidi, Han Sülâlesi'nin batıya çıkış kapısıdır. *Kan-su* eyaletinin *He-hsi* koridorunun batı ucundadır (Tz'u-hai 1996: 4240).

⁴¹ *Yang-kuan* geçidi, bugünkü *Kan-su* eyaletinin *Tun-huang* nahiyesinin güneybatısında bulunan *Ku-tung-t'an* adlı yerin civarındadır. *Yü-men* geçidinin güneyindedir. Sung Sülâlesi (960-1279)'nden sonra önemini kaybedip harabeye dönüşmüştür (Tz'u-hai 1996: 1086).

⁴² Bu eserde işgal edilen Doğu Türkistan dışında vassal toplulukları olarak Kazaklar ve Kırgızlar ile birlikte Hokand, Andican, Taşkent, Badahşan, Bolur (Pakistan'ın doğusundaki Yasin bölgesinde), Buhara, Afganistan, Hindistan ve Baltistan gibi bölgeleri kapsamaktadır.

hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. *Han Sülâlesi Tarihi. Batı Bölgeleri Monografisi*'nin açıklamasına göre bu bölge, *Hunların batısı* ile *Wu-sun'*ların (Doğu Türkistan'ın İli Bölgesi) güneyinde yer almaktadır. Kuzeyinde yüksek dağlar sıralanırken, iç kısımlarda ise bir nehir bulunmaktadır. Doğu-batı uzantısı altıbin Li⁴³ den ve güney-kuzey uzantısı ise bin Li'den fazladır. Doğuda Han Sülâlesi ile komşu olup, *Yü-men* ve *Yang-kuan* geçitlerinden başlayıp batıda *Tsung-ling* Dağları 蔥嶺⁴⁴ ile son bulur (Pan Ku 1962:3871). Fakat, aynı eser *Batı Bölgeleri*'ndeki toplulukları tanıtırken bugünkü *Kan-su* eyaletinin batısını dâhil edip Doğu ve Batı Türkistan'ı kapsayan büyük bir alandan söz etmektedir (Pan Ku 1962:3925).

Han Sülâlesi Tarihi. Batı Bölgeleri Monografisi'nde *Hsi-yü* olarak kaydedilen belgelere göre, *Batı Bölgeleri*, başlangıçta 36 memleketten oluşurken, daha sonraları parçalanıp 50'den fazla devlet olmuştu.⁴⁵ Yine aynı kaynağa göre, *Yü-men* ile *Yang-kuan* geçitinden *Batı Bölgeleri*'ne gidilecek *Güney ve Kuzey Yolu* diye iki yol vardır. Çin'in batı sınırındaki *Yü-men* ve *Yang-kuan* geçitlerinden *Batı Bölgeleri*'ne giden başlıca iki yol vardır. Güney Yolu 南路, *Shan-shan*'dan⁴⁶ 鄯善 (Lou-lan 樓蘭 **Kroran*) başlayıp *Nan-shan* 南山 (Güney Dağları) silsilelerini takiben batıya doğru gider ve *Sha-ch'e*'ye 莎車 (Yarkent)³³ ulaşır. Bu yola Çin kaynaklarında *Güney Yolu* denir. *Güney Yolu* buradan batıya doğru uzanır. *Pamir Dağları*'nı aşar. Oradan *Büyük Yüeh-chih*'lere ve *An-hsi*'ye uzanır. *Kuzey Yolu* 北路 ise *Ch'e-shih* 車師 (Turfan Bölgesi)³ memleketinin başkentinden başlar. *Pei-shan*'ın 北山 (Tanrı Dağı) kuzeyinden batıya doğru gider ve *Shu-le* 疏勒 (Kaşgar)'ye gelir. Bu yola da *Kuzey Yolu* denir. Bu yol, *Pamir Dağları*'nı geçtikten sonra *Ta Yüan* (Fergana), *K'ang-chü* (Kengeres) ve *Yen-ts'ai*'ye 奄蔡 ulaşır (Pan Ku 1962:3871-72).

Batı Bölgeleri terimi, araştırmacılar tarafından dar ve geniş kapsamda iki farklı anlamda kullanıla gelmiştir. Dar anlamdaki *Batı Bölgeleri*, bugünkü *Tun-huang*'ın *敦煌* batısı ve Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerini içermektedir. Geniş kapsamdaki *Batı Bölgeleri* ise, *Asya*'nın orta ve batı kısmını, bazen *Hindistan* yarımadası, *Avrupa*'nın doğusu ve *Afrika*'nın kuzey kısımlarını içine almaktadır. *Batı Bölgeleri* adı 19. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmamaya başlanmıştır (Ch'en 1987:385).

⁴³ Li 里, Çin'in eski bir uzunluk ölçü birimidir. Çin tarihinin değişik dönemlerde Li'nin metre karşılığı farklıydı. Li'nin yaklaşık 564-576 metre civarında olduğu kaydedilmektedir. (Tz'u-hai 1994: 2929).

⁴⁴ *Tsung-ling* Dağları, *Pamir Dağları* ya da *Soğan Dağları* da denilir. Doğu Türkistan'ın batısını çeviren dağlar. Yen Shih-ku, *Hsi-he Chiu-shih*'e 西河舊事 dayanarak "o dağ çok büyüktür ve üzerinde soğan yetişmektedir, bu nedenle *Tsung-ling* (Soğan dağ) denmiştir" diye kaydetmiştir (Pan-ku 1962:3871, not 3).

⁴⁵ Yen Shih-ku'nun düştüğü notuna göre, Han Sülâlesi Ai 哀 ve P'ing 平 imparatoru döneminde (M.Ö. 6-M.S. 5) 55 devlet olduğunu yazmıştır (Pan-ku 1962:3871, not 1).

⁴⁶ *Shan-shan*: *Han-shu*'nun 96a bölümünde yer almaktadır (Pan-ku 1962:3875-3876).

Japon araştırmacı Haneda Tōru (1882-1955), *Seiki Bunkashi* 西域文化史 (*Batı Bölgeleri'nin Kültür Tarihi*) adlı eserinde, Asya'nın orta kısmında yer alan ve ırmakları denize dökülmeyen geniş bir bölgeyi, *Batı Bölgeleri* olarak tanımlamış ve bölgenin sınırlarını ise şu şekilde tarif etmiştir:

“*Tsung-ling* (Pamir-Soğan dağları) dağını merkez kabul edip, doğuda Lop Nor Gölü'ne dökülen Tarım Irmağı kıyılarında yer alan Doğu Türkistan; batıda Aral Gölü'ne dökülen ırmakların çevresindeki vadiler ile Ch'u ve Talas nehirlerinin çevresinde yer alan Batı Türkistan; kuzeyde Balkaş, Issık Göl ve Ala göllerinin çevresindeki İli ve Cungarya havzası gibi bölgeleri içine alan Tanrı Dağları'nın kuzey kısmı; güneyde ise Karakorum ve Hindukuş dağları ile sınırdadır” (H. Tōru 1981:1).

Haneda Tōru, kitabında Alman sinoloğu F.V. Richthofen'in, *Batı Bölgeleri* hakkındaki tanımlamasına yer verirken, “Asya'daki ırmakların suları birikip göl oluşturan vadileri, yani güneyde Tibet tepelerinden başlayarak kuzeyde Altay Dağ sıralarına kadar, batıda Pamir tepesinden başlayarak doğuda, Sarı Irmak'ın kaynağı, Hindukuş dağ silsilelerine kadar uzanan bölgeler ve Pamir'in batısındaki Aral Gölü ile Hazar Denizi'ne dökülen ırmakların etrafındaki bölgeler *Batı Bölgeleri'dir*” diye kaydetmiştir (H. Tōru 1981: 1).

Richthofen'in *Batı Bölgeleri'nin* komşu bölgeleri olarak tanımladığı bölgelerin, *Batı Bölgeleri* hududu içinde yer aldığını ileri süren Haneda Tōru (1981:2), *Batı Bölgeleri'ni* doğuda Çin ve Moğolistan, batıda Persler, güneyde Hindistan ile Tibet ve Asya'daki birkaç devletin sınırları içinde yer aldığını ileri sürmüştür.

Batı Bölgeleri'nde yüksek dağlar, yeşil ovalar ve çöller iç içe yer almaktadır. Doğu Türkistan'ın güneyinde, *Karanlık Dağları* ile *Karakorum Dağları* vardır. Bu dağ silsileleri, *Ch'ing-hai'nin* batısındaki dağlar ile *Kan-su* ve *Shan-hsi'nin* güneyindeki dağlar ile birleşmektedir. *Tanrı Dağları* ise Doğu Türkistan'ı, güney ve kuzey olarak ikiye ayırmaktadır. *Kun-lun Dağı'ndan*, *Karakorum Dağları* veya *Tanrı Dağları'nı* takip eden iki yol ile batıya doğru gidildiğinde bu iki yol nihayet *Taşkurgan'da* birbirine kavuşmaktadır. Bu iki dağın kesiştiği yer ise “Dünyanın Tepesi” olarak bilinen meşhur *Pamir Dağı'dır*. Bu dağ, Çin kaynaklarında *Tsung-ling* (Soğan Dağları) diye kaydedilmiştir. Avrupa ile Asya'yı birleştiren meşhur “İpek Yolu” buradan geçer. Deniz yolu açılmadan önce Asya, Avrupa ve Afrika'daki pek çok devletler ve milletler ile yapılan ticarî ve kültürel ilişkilerin genellikle bu yol ile gerçekleştirildiği bilinir.

Yukarıda adı geçen üç büyük dağ ile çevrili bölgede, geniş *Tarım Havzası* yer almaktadır. *Tarım Havzası'nın* ortasında büyük bir çöl bulunmaktadır. Bu çölün çevresinde pek çok büyüklü küçüklü yerleşim alanları yer almaktadır. *Karanlık*,

Karakorum ve Tanrı Dağları'ndan akan sular birleşerek en büyük iç ırmak olan Tarım Irmağı'nı meydana getirmektedir.

Eski çağlarda, Tarım Irmağı'nın, kuzey çölünü katedip batıdan doğuya doğru akarak *Lop Nor Gölü'ne* döküldüğü, *Han-shu Batı Bölgeleri Monografisi'nde* kaydedilmiştir. Günümüzde ise, *Tarım Irmağı'nın* aşağı kısmı ile *Lop Nor Gölü'nü* büyük bir çöl ortadan ikiye ayırmaktadır. *Batı Bölgeleri'nin* doğusunda yer alan *Turfan Ovası'nın*, aslında *Tarım Ovası'nın* bir kısmı olmasına rağmen, kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. *Turfan Ovası'nın* kenarları yüksek, iç kısımları gittikçe alçalarak deniz seviyesine ulaşırken, en derin kısmı deniz seviyesinden daha aşağıda bulunmaktadır.

Altay Dağları, Doğu Türkistan'ın kuzey doğusundaki ana dağlardır. Bu dağlar güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanmaktadır. *Altay Dağları* ile *Tanrı Dağları'nın* arasında üç köşeli bir havza bulunur ki, bu havzanın adı *Cungar Havzası'dır*. *Altay Dağları'nın* güneydoğusundan başlayan pek çok akarsu birleşerek *İrtiş Irmağı'nı* meydana getirmektedir. Bu ırmak, doğudan batıya doğru akıp *Zaysan Gölü'ne* dökülür ve daha sonra kuzeybatıya doğru dönerek *Kuzey Buz Denizi'ne* dökülmektedir.

Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçlarında İli Irmağı yer almaktadır. Bu ırmak *Tanrı Dağları'ndan* çıkıp, *Balkaş Gölü'ne* dökülür. İli Vadisi ile Yultuz Irmağı Vadisi'ni bir dağ ikiye ayırmaktadır. İli Irmağı'nın güneyinde Issık Gölü yer alır ve Çince kaynaklarda *Je-hai 熱海* olarak kaydedilmektedir. *Issık Gölü'nün* kuzeybatısında ve *Balkaş Gölü'nün* güneyinde *Ch'u* ve *Talas* nehirleri bulunmaktadır. *Batı Bölgeleri'nin* tarihî olaylarında, bu iki nehrin büyük yeri olup, önemli olayların çoğu burada cereyan etmiştir.

Çin kaynaklarında, çok eski dönemlerdeki *Yenisey Irmağı'nın* yukarıdaki bölgelerden de bahsedilmektedir. *Sır Derya* ile *Amu Derya'nın* orta ve özellikle yukarı kısımlarındaki bölgelerin de *Batı Bölgeleri* sınırları içinde bulunup bulunmadığı, araştırmacılar tarafından tartışılan bir konudur.

3.3. Batı Bölgeleri'nin Siyasî Durumu

Büyük İskender'in Orta Asya'ya gelmesi, Orta Asya'nın etnik ve kültür yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. İskender, M.Ö. 330 yılında, Ahamenişlerin hükümdarı Darius III'ü yok etmek amacıyla Orta Asya'ya gelmişti. M.Ö. 329 senesinde kaçmaya çalışan Darius III, kendi subayları tarafından öldürülünce İskender, Hazar Denizi'nin doğusundaki Soğdiana ve Baktriana'ya kadar ilerleyerek onları mağlup etmiştir. Buraları hâkimiyeti altına almış olan İskender, Hindistan'a doğru yönelerek orayı da kendi hâkimiyeti altına almıştır. Böylece Büyük İskender İmparatorluğu kurulmuştur (V. Diakov S. Kovalev 1987: 473-479; Leriche 1989: 340).

İskender, M.Ö. 323 senesinde, 32 yaşında ölünce, imparatorluğu parçalanmaya

başlamıştır. Bu parçalanmaya genel olarak İskender'in istila ettiği bölgelerdeki halkların isyanları, taht varisinin kim olacağı mücadelesi, emrindeki generallerin ve çeşitli bölgelerdeki Grek askerlerinin isyanları gibi meselelerin sebep olduğu söylenmiştir. Bu parçalanma sonucunda I. Selevkos, Kuzey Mezopotamya, İran, Baktriana, Soğdiana ve Kuzey Hindistan'a hâkim olmuştur (Günaltay cilt: 4, 1987: 59-64; Hambly 1969: 29-30).

Selevkos İmparatorluğu, Antiokhos II (M.Ö. 261-247) döneminde, devletin iç kargaşası sebebiyle sallanmış ve M.Ö. 250 tarihinde Baktriana Satrapı Grekli Diodotus isyan ederek Baktriana krallığını kurmuştur (Günaltay 1987: 97-100). M.Ö. 248 yılına gelince, Baktriana'nın batı komşusu olan Partlar, Grek hâkimiyetini yıkıp, bağımsız Part devletini kurmuşlardır. Part memleketine mensup Arsakes adlı kişi, devletinden sürgün edilince, Amuderya civarında yaşamakta olan aynı soya mensup Dahae'lere sığınmıştı. Part memleketindeki Greklerin zalimce yönetimine karşı bayraklarını kaldırmış ve daha sonra kendi memleketine dönerek Grekli hükümdarı öldürerek Arsakes devletini kurmuştur. Arsakes devletinin şimdiki Tecen nehri ya da Atrek nehri yakınındaki Amurderya vadisini merkez edindikleri Çin kaynaklarında yer alan An-hsi memleketinin işte burası olduğu ileri sürülmüştür (H. Törü 1981: 17).

Baktria devleti kurulduktan sonra, zamanla kendini güçlendirmiştir. Gerçi, M.Ö. 208 senesinde, Selevkoslar'ın hükümdarı Antiokhos III (M.Ö. 223-187), Baktriana'ya saldırmış ve başkentlerine kadar kuşatmış olsa da, savaş Baktriana'lının başarısı ile sonuçlanmıştır (Hambly 1969: 32-33). Tarihte bu devlete Baktriana Grek Devleti denilmiştir.

M.Ö. 190-170 yıllarında Sırderya bölgesindeki Sakalar, Baktriana'ya sık sık saldırmaya başlamışlardı. Baktriana'daki Greklerin güneye doğru göç etmesiyle beraber, Baktriana Grek Devleti parçalanmıştır (Hambly 1969: 33-34). Baktriana'lılar, Hindukuş Dağları'na kadar yerleşerek Hindu Baktria devletini kurmuşlardır (Hambly 1969: 35). Hindulular, Baktriana'lının işgaline karşı sıcak savaşı devam ettirirken, kuzeyden gelen göçebe halkların taarruzuna uğramışlardır (Hambly, 1969: 38). Gavin Hambly'e göre, kuzeyden gelen göçebeler, *Sak* ve *Yüeh-chih*'lerdir. Fakat, Çin kaynaklarında geçen *Yüeh-chih*, *Wu-sum* ve *Sai*'lerin göçleri hakkındaki değerlendirmelerin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda E.G. Pulleyblank'ın değerlendirmesi daha doğru olabilir (1970: 154-160).

Gerek Partların, gerekse Baktrianalının, bağımsızlık için yaptıkları hareketlerde, ya da diğer savaşlarda, genellikle Saka ve Yüeh-chih'ler gibi göçebe halklardan yardım görmüş oldukları ileri sürülmüştür. (H. Törü 1981: 19). Gavin Hambly, Strabo'nun *Coğrafya* adlı eserine dayanarak göçebeler hakkında şu bilgileri vermektedir: "Greklerin elinden Baktria'yı eline alanlar İskitlerin Asioe, Pasianoe, Tokharoe ve Sakarauloe gibi kavimleridir. Onlar uzak Sırderya kıyısındaki Sak ve Soğdiana bölgelerinden gelmişlerdir. Adı geçen bölgeyi eskiden Saklar işgal

etmişlerdir” (Hambly 1969: 39). Haneda Törü, “Baktriana’yı asıl eline geçirenlerin İskitlerin Tohar kavmi olduğu” görüşünü ileri sürmüştür (Haneda Törü 1981: 20).

Hambly, Roma hükümdarı Augustus döneminin (M.Ö. 27-M.S. 14) tarihçisi Pompeius Trogus’un yazdığı ve birçok bölümünün kaybolduğu kitabına dayanarak: “Asioe ve Sakarauloe gibi İskit kavimlerinin Baktriana ile Soğdiana’yı işgal ettiklerini”; “Asioe’lerin Tohar memleketine hâkim olurken, Sakarauloe’lerin mağlup olduklarını” ileri sürmüştür (Hambly 1969: 40). Haneda Törü’ya göre, Baktriana memleketi yok edildikten sonra, Batı kaynaklarında, Baktriana için artık Tohar memleketi denilmeye başlanmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz İskitlerin dört kavminden biri olan Toharlar’a, en kuvvetli kavim olmaları sebebiyle, oturdukları bölgeye Tohar memleketi denilmeye başlanmıştır (H. Törü 1981: 22). Orta Asya’nın eski tarihini araştıran araştırmacılardan Haneda Törü ve Hambly gibi bilginler, göçebe halkların Baktriana’ya hücum etme tarihinin “M.Ö. 141-140 yılları, orayı tamamen yok ettikleri tarihin ise, M.Ö. 129 yılından önce olduğunu ileri sürmüşlerdir (Haneda Törü 1981: 22; Hambly 1969: 40; Tarn 1938: 272-294). Hambly, M.Ö. 161-141 yılları arasında, bu bölgelere yerleşen Sak ve Yüeh-chih gibi, göçebe toplumlar hakkında sadece Çin kaynaklarında ipucu bulunabileceğini ileri sürmüştür (Hambly 1969: 39-40). Yukarıda işaret edildiği gibi Hambly’nin, Sai (Sak), Yüeh-chih ve Wu-sun’ların göçleri ile ilgili Çin Kaynaklarını yanlış değerlendirdiği anlaşılıyor. Bu konu hakkındaki orijinal kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

1. “Eskiden, Yüeh-chih’ler kuvvetli idi ve Hunları küçümsüyorlardı. Mo-tu 冒頓 tahta geçince (M.Ö. 209), Yüeh-chih’leri mağlup etmişti. Onu oğlu Lao-shang 老上 dönemine (M.Ö. 174-161) gelince, Yüeh-chih’lerin hükümdarını öldürmüş ve onun kafatasını içki kadehi yapmıştı. Yüeh-chih’ler eskiden Tun-huang 敦煌 ve Ch’ih-lian [dağın] 祁連 arasında yaşamaktaydı. Hunlar tarafından mağlup edilince uzaklara kaçmışlardı. Ta Yüan (Fergana)’den geçerek batıdaki Ta Hsia’ya (Baktriana) saldırmış ve [Ta-hsia’yi] tâbiyeti altına almıştı. Böylece [Yüeh-chihler] Kuei nehri’nin 犏水 (Sırderya) kuzeyinde merkezleşmişler ve burada otağını tesis etmişlerdir” (Ssu-ma Ch’ien 1975: 3162).

2. “[Hun hükümdarı] Mo-tu Ch’an-yü 冒頓單于 (M.Ö. 209-174), Yüeh-chih’lere saldırmış ve onları mağlup etmiştir. Lao-shang Ch’an-yü (M.Ö. 174-161) ise Yüeh-chih’lerin [hükümdarını] öldürmüş ve onun kafatasından içki kadehi yapmıştır. Böylece Yüeh-chih’ler uzaklara gitmiş ve Ta Yüan’dan geçerek batıdaki Ta Hsia’ya saldırarak [Ta-hsia’yi] hâkimiyeti altına almışlardır (Pan Ku 1962: 3890-381).

3. “Ta Yüeh-chih’ler batıya doğru Sai-wang’a 塞王 (Sai hükümdarı) [saldırılmışlar] ve onları mağlup ederek [yurtlarından] kovmuşlardı. Sai-wang güneye doğru Hsüan-tu’dan 懸度 geçerek gitmişti. Ta Yüeh-chih’ler ise onların toprağında oturmaya başlamıştı. Daha sonra, Yüeh-chih’ler Wu-sun’ların hükümdarı K’un-mo’nun 昆莫

saldırısına uğrayıp mağlup olmuştur. [Böylece] *Ta Yüeh-chih*'ler batıya göç ederek *Ta Hsia*'yı hâkimiyeti altına almıştır. *Wu-sun*'ların hükümdarı K'un-mo ise [*Yüeh-chih*'lerin boşalttığı yerde] oturmaya başlamıştır" (Pan Ku 1962: 3901).

4. "Eskiden Hunlar *Ta Yüeh-chih*'leri mağlup etmişti. *Ta Yüeh-chih*'ler batıya doğru *Ta Hsia*'ya hâkim olmuşlardı. Sai'-wang ise güneye doğru Chi-pin 罽賓 (Keşmir)'e hâkim olmuştu" (Pan Ku 1962: 3884).

5. "[Hun hükümdarı] K'un-mo büyüyünce, [Wu-sun] halkını K'un-mo'ya vermiş ve onu asker komutanı yapmıştır. [K'un-mo] savaşta defalarca başarılı olmuştur. Bu zamanlarda, *Yüeh-chih*'ler Hunlar tarafından mağlup edilmişti. [*Yüeh-chih*'ler] batıya doğru Sai'-wang'a saldırmıştı. Sai'-wang ise güneye doğru uzaklara göçetmişti. *Yüeh-chih*'ler onların (Sai'lerin) yerinde yerleşmişlerdi. K'un-mo güçlenince, babasının öcünü almak için [Hun hükümdarı] Ch'an-yü'den bizzat izin istemişti. Böylece batıya doğru *Ta Yüeh-chih*'lere saldırarak mağlup etmişti. *Ta Yüeh-chih*'ler ise tekrar batıya doğru kaçmış ve *Ta Hsia* toprağına göçetmişlerdi. K'un-mo [*Yüeh-chih*] halkının [gidemeyenlerini] idare altına almış ve burada yerleşmişlerdi. Ordusu da güçlenmişti. Bu sırada, Ch'an-yü ölmüştü ve [K'un-mo] da Hunların toplantısına (Kurultay, Toy) bir daha gitmemeye başlamıştı" (Pan Ku 1962: 2692).

Bu belgeleri değerlendirirsek şu sonuca varabiliriz: M.Ö. 318 yılında ortaya çıkan Hunlar, başlangıçta *Yüeh-chih*'lere göre daha zayıfken, Mo-tu döneminde (M.Ö. 209-M.Ö. 174) güçlenmeye başlamışlar ve Çin'in Kan-su eyaletinin batısında bulunan *Yüeh-chih*'lere saldırarak onları batıya göç etmeye mecbur etmişlerdir. Hunlara yenilen *Yüeh-chih*'ler batıya doğru İli Nehri ve Issık Gölü'nün arasına göç etmişler ve burada yaşamakta olan göçebe Sai'leri (Sakları) mağlup ederek bu bölgede yerleşmişlerdir. Sai'ler ise güneye doğru Keşmir bölgesi ve onun etrafına kaçarak yerleşmeye başlamışlardır. Eskiden *Yüeh-chih*'lere komşu olan ve daha sonra *Yüeh-chih*'lerin saldırısıyla Hunlara sığınan *Wu-sun*'lar, Hunların desteğiyle *Yüeh-chih*'lere saldırmış ve bu bölgede yerleşmişlerdir. *Yüeh-chih*'ler ise *Ta Yüan* (Fergana) üzerinden geçerek Baktria memleketine ulaşmışlar ve Baktrialıları mağlup ederek onları kendi nüfuzları altına almışlardır.

Hunlar'ın saldırısından dolayı *Wu-sun*, *Sak* ve *Ta Yüeh-chih* gibi göçebe toplumların dalga dalga Orta Asya'ya doğru göç etmesi ile Orta Asya'nın yapısı her bakımdan değişikliğe uğramıştır. Batı kaynakları, Baktriana'yı mağlup eden göçebe halklara umumî olarak "İskit" demişlerdir. İskitlere mensup dört kavmin, Çin kaynaklarında yer alan hangi kavim olduğunu tespit etmek çok zordur. Orta Asya tarihini araştıran araştırmacılardan Hambly (1969: 39-42), Haneda Törü (1981:21-22) ve Barthold (1981: 5) *Asioe*'lerin tarihteki Kushanlar, *Yüeh-chih*'lerin Toharlar, *Sakarauloele*'in ise Saka'lar olduğunu ileri sürerlerken, Pasiannoeler hakkında kimse bir açıklama yapmamaktadır.

Han Sülâlesi elçisi Chang Ch'ien, *Ta Hsia* (Baktriana) memleketine geldiğinde, göçebe halklar daha yeni bu memleketi nüfuzu altına almışlardır. Dolayısıyla, elçinin gördüğü şehirli halklar, çeşitli etnik gruplar tarafından oluşmuş olmalıdır. Aralarında bir miktar Greklerin de bulunmaları muhakkaktır. Yani Chang Ch'ien'in Orta Asya'ya ulaştığında bölgenin etnik yapısı belirli derecede karışmıştı (M.Ö. 128). Büyük İskender'in batıdan doğuya, Hunların ise doğudan batıya hareket etmesi gibi siyasî sebeplerle Orta Asya'nın siyasî dengesi değişmişti. Aynı şekilde çeşitli kültürler de bu bölgede sahneye çıkmıştı.

Çin ve Batı ilişkisini inceleyen Fang-hao, Fransız Rene Grousset'in *Grek'ten Çin'e Kadar* (De la Grece á la Chine) adlı eserine dayanarak, Batı Bölgeleri'nin kültür durumunu değerlendirmekte ve eski üç kültürün, yani Grek, Hindu ve Çin kültürünün birbirinden etkilenecek dünya kültürünü oluşturduğunu ileri sürmüştür. Greklerin, Hindistan'ı keşfinin, Hinduların kendi Buddha dinini ve Grek kültürünü birlikte Çin'e götürmesinin, Büyük İskender'in rolüne ve onun devrine bağlı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bu kültürlerle giden yolun, eski ipek yolu olduğunu, Büyük İskender'in, Asya'ya hâkim olma fikrini gerçekleştirememiş ise de, onun yarattığı Yeni Grek, yani Asya-Grek motifinin, bin yıla yakın o bölgede yaşamış olduğunu kaydetmiştir (Fang-hao 1955: 83).

Ancak, bilindiği gibi Çin elçisi Chang Ch'ien, *Batı Bölgeleri'*ne gitmeden önce bu bölge Çinliler için hiç bilinmiyordu. Chang Ch'ien'in *Batı Bölgeleri'*ne yaptığı seyahat M.Ö. 139'da başlamıştır. Hunlara yaklaşık 10 sene esir düştükten sonra ancak *Yüeh-chih*, *Wu-sun*, *Ta Hsia* ve *K'ang-chü* gibi *Batı Bölgeleri'*ndeki devletlere seyahat etmiş ve dört sene sonra memleketine geri dönüp, edindiği bilgilerini imparatoruna sunmuştur. Bu seyahatlerden önce Büyük İskender'in batıdan doğuya, Hunların doğudan batıya hareket etmesi ve Batı Bölgeleri'nde büyük göçler aralıksız devam etmesi ile bu bölgenin etnik ve kültür yapısı esaslı değişime uğramıştır.

*Han Sülâlesi Tarih'i*nde kaydedildiği gibi: "*Wu-sun*'lardan *An-hsi* memleketine, yani Doğu Türkistan'ın batısından Part topraklarına kadar olan toplulukların hepsinin Hunlar'la yakın ilişkisi vardı. Dolayısıyla, Hun elçileri, hükümdarının bir mektubuyla tüm memleketlere gidebilirlerdi. Bu topluluklar Hun elçilerine, yiyecek ve kalacak yerler hazırlarlar ve hiç zorluk çıkarmazlardı. Han Sülâlesi elçileri, aksine bir çok zorluklarla karşı karşıya kalırlardı" (Pan Ku 1962: 3896).

Doğu-Batı ilişkisi araştırmacısı Fang-hao'nun ileri sürdüğü gibi "Yeni Batı Bölgeleri kültürü" Çin, Grek ve Hint kültürünün kaynaşması ile değil Grek, Hint ve göçebe kültürünün kaynaşması ile yaratılmıştır. Bu "Yeni Batı Bölgeleri kültürü" M.S.ki devirlerde ancak Çin kültürü ile de etkileşerek yeni bir kültür "İpek Yolu" kültürünü yaratmıştır. Ancak dünya medeniyetinin gelişmesinde büyük katkısı olan bu yeni kültür İpek Yolu'nun XVI. yüzyılın sonuna doğru çökmesi ile yavaş yavaş etkisini kaybetmiştir.

3.4. Batı Bölgeleri'nin (Orta Asya) Sosyal ve İktisadî Durumu

Batı Bölgeleri'nin sosyal yapısı, bu bölgenin coğrafi durumu ve yaşayış tarzından etkilenmektedir. Bu bölge yüksek dağlar, uçsuz bucaksız çöller, yemyeşil ovalar, nehir ve göllerden oluşan karışık bir coğrafyaya sahiptir. Her yeşillik alanda bir şehir devleti kurulmuştur. Bu devletleri çöl ve dağlar birbirinden ayırmaktadır. Bu devletler küçük ve gelişemediği için, dışarıdan gelen baskılara kolayca teslim olmuşlardır. Dolayısıyla, bu bölgeler önce Hunların, daha sonra, zaman zaman Han Sülâlesi'nin hâkimiyeti altında kalmışlardır.

Hunların *Batı Bölgeleri* Komutanı, günümüzdeki Karşehir'de garnizon veya valilik (T'ung-p'u Tu-wei) kurarak bütün *Batı Bölgeleri*'nden vergi almaya çalışmıştır. Bu durum, M.Ö. 60 yılında Han Sülâlesinin aynı yerde *Tu-hu* adlı garnizon kurması ve M.Ö. 53 yılında, Hunların Han Sülâlesi'ne yenilmesi ile değişmiştir. Han Sülâlesi aynı şekilde, *Batı Bölgeleri'nin* ortasında yani Karşehir'in yakınındaki Bügür (veya Çedir)'de garnizon kurarak vergi almaya başlamıştır. Han Sülâlesi de Hunlar gibi Batı Bölgeleri'ndeki şehirli devletlerin yapısını bozmamıştır (Pan Ku 1962: 3872-3874).

Her bir şehirli devlette, hükümdar dışında genel olarak danışman (vezir), asker komutanı, küçük rütbeli asker görevlileri, atlı ordu komutanı ve tercümanlar vardır (Pan Ku 1962: 3875). Bu durum, göçebe şehirli devletlerin siyasi yapısı ile ilgilidir. Yerleşik şehirli devletler ise, hükümdar, vezir, vali, ordu komutanı, diğer rütbeli askerler ve tercümanlardan oluşmaktadır (Pan Ku 1962: 3877-3878). Bu tür şehirli devletlerinin yapısı ve özelliği, tarihte birkaç defa değişmiş ise de 1877 yılında Mançur İmparatorluğu tarafından işgal edilene kadar sürdürülmüştür.

M.Ö. 140 yıllarında, sayısı otuz altı olan şehir devletleri, M.S. 5. yılında elli beşe çıkmıştır. Devletler arasındaki savaşlar, ya birkaç devleti birleştirmiş ya da bir devleti birkaç devlete ayırmıştır (Fen Ye 1965: 2909-2912). O toprakta yaşayan halk ise devletin başına kim gelirse ona tâbi oluyorlardı. Bu devletler bir yandan birbiriyle uğraşırken, bir yandan da hem Hunlar, hem de Han Sülâlesi ile uğraşmak zorunda idiler.

Han Sülâlesi Tarihi'nin yazarı Pan Ku: "*Batı Bölgeleri'nde* bulunan tüm memleketin kendi hükümdarı vardır. *Batı Bölgeleri'nin* birliği sağlanamadığı için askeri çok olmasına rağmen, ayrı ayrı bölünmüş bir vaziyettedir. Gerçi Hunlar'a bağlı olsalar da, içten davranmazlar ve içten tâbi değillerdir. Hunlar, onların atlarını ve keçelerini alabilmiş ise de, onları hareket ettiremezlerdi. *Batı Bölgeleri*, Han Sülâlesi'nden uzak olduğu için Han Sülâlesi ile ilişkileri kopuktur. Bu memleketler ele geçirilse de faydası yoktur, kaybedersek de zararı yoktur. Büyük seciyelik ve şefkat bizde iken o bölgeden ne isteyebiliriz ki" (Pan Ku 1962: 3930) diyerek *Batı Bölgeleri'nin* siyasi yapısını daha da aydınlatmaktadır.

Orta Asya'nın eski çağındaki etnik gruplar ve bölgenin sosyal yapısı bir çok ilim adamı tarafından araştırılmış, ancak bugüne kadar aydınlatılmamış bir konudur. Ş. Günaltay'a göre, beyaz ırk olan Brakisefallar, Prehistorik devirlerde doğuya doğru göç etmişlerdir. Güney Sibirya ve Kuzey Çin'i kaplamış ve oradaki Mongoloid'lerle karışmışlardır. Tanrı Dağları muntıkası, bu ırkın yaptıkları devamlı akınlara güzergâh olmuştur. Orta Asya'nın doğu tarafında bulunan brakisefallar, tarihin karanlıklarında kalan devirlerden itibaren bu güzergâhtan kendilerine en yakın olan Çin'e inmişlerdir. Bu göçler, Tarım Havzası'nın iki kenarında, yani Çinli kaynaklarda *Güney Yolu* ile *Kuzey Yolu* denilen yollardan gerçekleşmiştir (Günaltay 1987: 107-114). B. Ögel'e göre, Hunlar'dan önce Altay Dağları'nı baştanbaşa kaplayan ve bu bölgeye hâkim olan ırk ise, ta ilk zamanlardan beri burada yaşamakta olan beyaz bir ırktı. Türklerin ataları çok muhtemel olarak bu beyaz ırktan geliyordu. Tanrı Dağları ile dolaylarında da brakisefal ve mezosefal ırk bulunuyordu. Bu brakisefaller'den bir kısmı, Amuderya ve Sırderya arasındaki brakisefaller'le ve diğer kısmı da Altaylar'daki brakisefal ırkla akraba idiler (Ögel 1991: 47).

XVIII. yüzyılın son zamanlarında Doğu-Batı dillerinde karşılaştırmalı araştırmaların gelişmesi ile, 1786'da William Jones, 1833'te Franz Bopp, 1861'de Max Müller gibi dilciler, Orta Asya'da bulunan ırkların Arian olduklarını ileri sürmüşlerdir. (H. Törü 1981: 8-9). XIX. yüzyılda, etnoloji, arkeoloji ve jeoloji bilimlerinin gelişmesiyle, Benfey, Geiger ve Cuno gibi bilim adamlarının, dilcilerin bu görüşlerine pek katılmadıkları dikkati çekmektedir (H. Törü 1981: 10-11).

Fakat, Doğu Türkistan'da yapılan arkeoloji kazıları, özellikle mumyalanmış cesedin kafatası ile ilgili araştırmalar, Batı Bölgeleri'nde Beyaz bir ırkın bulunduğunu göstermektedir. 1979-1980 yılları arasında, Lop Nor Bölgesi'nde bulunan 42 mezarda, saç ve tüyleri sarı, yüz hatları belirgin, burnu yüksek, yüzü uzun cesetler ortaya çıkmıştır. 3800 yıl öncesine ait olan bu cesetlerin beyaz bir ırka ait olduğu Wang-pin-hua tarafından ileri sürülmüştür (1996:194-199). Bu konudaki araştırmayı arkeolog Han K'ang-hsin yapmıştır. Araştırmacı, 1986 tarihinde Doğu Türkistan'ın Lou-lan Bölgesi'nde yaptığı arkeolojik araştırmasında, bir erkek, bir kadın ve bir bebeğin mumyalanmış cesedlerini bulmuştur. Han K'ang-hsin'e göre, erkeğin boyu iki metre, yüzü yuvarlak, burnu yüksek, bıyıklı ve sakallı, göğsünde tüyleri olup, örülmüş saçlarının kahverengi olduğu teşhis edilmiştir. Kadının boyu bir metre doksan santimetre, yüzü uzun, burnu yüksek, makyajlı ve örülmüş saçlarının renginin erkek cesedinin saçları ile aynı olduğu belirtilmektedir (Han K'ang-hsin 1986: 346-358). 1978 yılında, Tanrı Dağı ve Taklamakan Çölü arasındaki bin üç yüz kilometrelik bir alanda yapılan bir arkeolojik kazıda, oturmuş, yatmış, yüz ifadeleri değişik olan sarı saçlı, beyaz tenli yüzden fazla ceset bulunmuştur. C14 araştırmasının sonucunda, mumyalanmış bu cesetlerin 4000 yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir. W. B. Henning, Doğu Türkistan'da bulunan Hindu-German tipteki insanların Batı

Asya'dan Orta Asya'ya göç eden Gutium veya Guti toplulukları olabileceğini ileri sürmektedir (Henning 1978: 215-230). Fakat tartışmalar devam etmektedir.

Bu mumyalanmış cesetlerin hangi etnik gruba ait olduğunu kestirmek pek mümkün olmasa da, *Batı Bölgeleri'*nde Doğu Asya tipinde, yani Mongoloid tipindeki halklara benzemeyen bir ırkın varlığını söylemenin mümkün olduğunu ortaya koymaktadır. Haneda Tōru *Batı Bölgeleri'nin Kültür Tarihi* adlı eserinde, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Proto Türklerin, güneyinde ise Arianlıların yaşamış olduğunu ileri sürerken, bütün Orta Asya'da değişik etnik zümrelerin yoğun bir şekilde kaynaşmış olduklarını, bugünkü etnoloji bilimiyle bunları birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını kaydeder (H. Tōru 1981: 7-8).

Fakat, elçi Chang Ch'ien, Batı Bölgeleri'ne gidip döndükten sonra İmparatoruna sunduğu raporda, Doğu Türkistan'da Arianlılar'a benzer halkların bulunduğundan hiç söz etmemiştir. *Shih-chi'*de yer alan rapora göre: “*Ta Yüan* memleketinin (Fergana) batısı, *An-hsi* (Pers)'ye kadar, insanların dilleri çok farklı olmasına rağmen, gelenekleri birbirlerine çok benzediği için birbirini anlardı. Hepsinin gözleri derin, bıyıklı ve sakallıdır; ticareti iyi bilirlerdi. Alışverişte kuruş üzerinde dururlardı” (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3174). *Han Sülâlesi Tarihi'*nde da aynı konu kaydedilirken, sadece “Onların dilinin çok farklı olmasına rağmen genel olarak benzedikleri ve birbiriyle de iyi anlaşabildikleri” kaydedilmektedir (Pan Ku 1962: 3836). Han Sülâlesi'nden sonra bu durum değişmiştir. *Kuzey Devletler Tarihi'*nde⁴⁷ kaydedildiğine göre, Kao-ch'ang 高昌 (Turfan) memleketinden itibaren batıdaki memleketlerin insanların hepsinin gözü derin, burnu yüksek olup, sadece *Yü-t'ian* (Hotan) memleketindeki insanlar *Hu'*lara 胡 benzemiyorlardı (Li-yan-shou 1974: 3009). *Hu* 胡 adı, Orta Asya halkları için kullanılan bir kelime idi. *Hu'*ların gözleri derin, burunları yüksek, bıyıklı ve sakallı idiler. Örneğin, IV-V. yüzyıllardaki *K'ang-kuo* 康國 (Semerkant) için bu tabir kullanılmıştı (Li-yan-shou 1974: 3234). Hunlar döneminde Issık Gölü'nden İli Nehri'nin etrafına kadar olan bölgede yaşayan *Wu-sun'*ların tipleri çok değişiktir. Onlar yeşil gözlü, kırmızı sakallı ve tüylü maymuna benzemektedirler. *Batı Bölgeleri'*ndeki *Hu'*ların aslı bu tiptendir (Pan Ku 1962: 3901, not 1). Bunun yanısıra Kaşgar'ın Kuzeybatısı Pamir Dağı'nın etrafı ve özellikle Keşmir'de merkezleşen *Sai'*ler (Sak?) de yaşamaktadır (Pan Ku 1962: 384). Bunlar Doğu Türkistan'ın güneyindeki Altındağ'ı ile Taklamakan Çölü arasında bulunur. *P'u-li* 蒲犁, *Yi-nai* 依耐, *Wu-lei* 無雷 ve *Hsi-ye* 西夜 memleketlerin hepsi *Ch'iang* 羌 ve *Ti* 氐 (proto Tibetler) gibi göçebe toplulukları

⁴⁷ *Pei-shi* (*Kuzey Devletler Tarihi*, 386-581): Çin'in T'ang Sülâlesi dönemin tarihçisi Li Yen-shou 李延壽 tarafından hazırlanmıştır. Kuzey Wei 北魏 (534-550), Batı Wei 西魏 (535-556), Kuzey Ch'i 北齊 (550-577) ve Kuzey Chou 北周 (557-581) gibi sülâlelerin tarihlerini içeren bu eser, 100 bölümden oluşmaktadır. 97. bölümünde Türkistan ve Orta Doğu'daki devlet ve toplumlara, 98. bölümünde *Juan-Juan'*lar ve *Kao-ch'e'*lara, 99. bölümünde *Göktürk* ve *T'ieh-le'le*re (Tölsler?) yer verilmiştir.

olup *Hu*'lara benzemezlerdi (Pan Ku 1962: 3883).

Anlaşıldığı üzere, Chang Ch'ien'in tanıdığı olduğu *Batı Bölgeleri*'nin etnik yapısı, çok karışıktır. Üstelik Çin kaynakları ile Batılı araştırmacıların araştırmaları ve arkeoloji sonuçları birbirine zıt bilgilerdir. Bu durumda bölge hakkında ilmî olarak hem arkeoloji araştırmalarına dayanmanın hem de dönemde bizzat gözlem yapan seyahat raporlarını dayanarak araştırma yapmanın daha doğru olabileceği kanaatindeyiz.

Hunların güçlenmesiyle, *Batı Bölgeleri*'nin etnik yapısı tekrar değişime uğramıştır. Kan-su eyaleti'ndeki He-hsi Koridoru'nda yaşayan *Yüeh-chih*'ler, Hunların saldırmasıyla İli bölgesinde yaşayan Sai (Saka)'leri batıya kovarak yerine yerleşmiştir. Ardından, Hunların desteğiyle, *Wu-sun*'lar, *Yüeh-chih*'leri batıya kovarak yerine oturmuşlardır. *Yüeh-chih*'ler Baktria (Toharistan)'yı fethederek işgal etmişler, Sai'ler ise Keşmir Bölgesi'ni ele geçirmişlerdir (Pan Ku 1962: 3884). Chang Ch'ien, bu olayların bitmesinden sonra bu bölgeye gelmiştir. Chang Ch'ien'in seyahat raporunda bazı toplumlar, devlet veya memleket şeklinde yazılırken, bazıları da etnik grup şeklinde kaydedilmiştir.

Karışık etnik yapıya sahip *Batı Bölgeleri*'nde hangi dilin iletişim dili olarak kullanıldığı ve iki defa *Batı Bölgeleri*'ne giden Chang Ch'ien'in, hangi dil ile temas kurduğu bilinmemektedir. Chang Ch'ien, Han Sülâlesi'nin elçisi olarak ilk defa *Batı Bölgeleri*'ne gittiği zaman, bazı memleketler, onun için tercüman hazırlayarak Chang Ch'ien'in dil problemini kolayca çözmüşlerdir (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3158).

XIX. yüzyılda, *Batı Bölgeleri*'nde yapılan arkeoloji araştırmalarının sonucunda, bu bölgede, üç çeşit dilin kullanılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu dillerin birincisi, bugünkü *İpek Yolu*'nda yaygın olarak kullanılan, hatta Çin sınırına kadar ulaşabilen, şu anda Soğdca adı verilen bir çeşit eski İran dilidir. İkincisi, Doğu Türkistan'ın Hotan ve onun etrafında kullanılan Eski Hotan Dili adı verilen, Hint-Avrupa dil ailesine mensup İran dilinin karakterini taşıyan bir dildir. Bazıları bu dilin *Ta Yüeh-chih* ve *Kuşan* dili olduğunu savunurken, bazıları ise Hotanlıların Hint-Avrupa ırkından olduğunu tahmin etmektedirler. Bunun yanısıra Çince kaynaklarda "Tohar dilinin Hotan diliyle aynı" dil olduğu kaydedilmektedir (Tu-yo 1935: 1044/A). Bazı araştırmacılar ise Hotanlıların bir çeşit Hint lehçesi kullandığını savunmaktadırlar. (Keng shih-min 1983: 50-51). Üçüncüsü ise, A ve B lehçeleri olarak ikiye ayrılmış olup, Kuça, Karaşehir ve Turfan bölgelerinde kullanılan Tohar dili adı verilen fakat aslında Tohar dili olmayan bir dildir. Araştırmacılara göre, yukarıdaki dillerin hepsi eski İran dilinin doğu uzantısı olarak kabul edilmektedir (Keng shih-min 1983:55). Bazı araştırmacılar buna dayanarak, *Batı Bölgeleri*'nde yaşayan halkların Arian ırkından gelme olduğunu da iddia etmektedirler (H. Törü 1981: 53). Halbuki, yine bazı araştırmacılar, *Batı Bölgeleri*'nde mevcut olan dillerin ve bu diller hakkındaki bazı meselelerin hâlen tamamen çözülememiş olduğunu ileri sürmektedirler (Hambly

1969: 45). Yukarıda da belirtildiği gibi, 1949'da Afganistan'da hakiki Tohar dilinin bulunmasına rağmen, araştırmacıların âdet olarak hâlâ eski tabiri kullandıklarını ileri süren Haneda Tōru, bu dilin **A** grubunun, sadece Buddhist eserlerini yazmak için kullanıldığını, **B** grubunun ise adı geçen bölgedeki halk arasında yaygın hâlde kullanıldığını kaydetmiştir. Aynı araştırmacı, bazı araştırmacıların, **A** grubunu, ancak Tohar dili olarak kabul edilebildiğini, **B** grubunun ise sadece Kuça dili olarak adlandırıldıklarını ileri sürmüştür (H. Tōru 1981: 52; Hambly 1969: 44-45).

Araştırmacı Yang Fuxue, Fransız araştırmacı S. Levi (1933)'nin *Le 'Tokharien B', langue de Koutcha* adlı araştırmasına dayanarak, Tohar B lehçesi olarak adlandırılan dilin Kuça'nın yerli dili olduğunu, B lehçesi olarak bilinen Kuça dilinin Tohar A lehçesi ile çok uzak akraba dil olmasına rağmen çok farklı olduğunu ileri sürmüştür (Yang Fuxue 2009:74; Levi 1933:380). Shih-chi'de: "Batı Bölgeleri'ndeki diller çok farklı olmasına rağmen, gelenekleri birbirlerine çok benzediği için anlaşılardı" diye kaydedilmiştir (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3174). Han Sülâlesi Tarihi'nde: "Batı Bölgeleri'ndeki dillerin çok farklı olmasına rağmen genel olarak birbirine benzedikleri için anlaşılabilirler" diye kaydetmiştir (Pan Ku 1962: 3896). Bu kaynaklara göre Batı Bölgeleri'nde ortak bir dilin kullanıldığı ve değişik lehçelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacı Emin Tursun Kuça dili konusunda araştırma yapan Alman bilim adamı Martin Hartman'a dayanarak dönemindeki Kuça dilinin Uygurca'yı andırdığını ileri sürmüştür (Tursun 1992: 21).

Batı Bölgeleri'ndeki nüfus konusu hakkında Chang Ch'ien'in seyahat raporunda fazla kaynak yoktur. Ancak, Han Sülâlesi Tarihi. Batı Bölgeleri bölümünde oldukça çok bilgi bulunmaktadır.

Issık Gölü ve İli Nehri'ne kadar, yani Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesinde yaşayan *Wu-sun*'larda 130.000 aile vardı. Nüfusu da 630.000'a ulaşmakta idi (Pan Ku 1962: 3901). Tarım Havzası'nın kuzey kenar bölgelerinde (Kuzey Yolu) on bir memleket olup, buralardaki toplam nüfus 189.444'e ulaşmakta idi. Kuça, bu memleketlerin arasında, 81.317 nüfusu ile en kalabalık ülkedir. Tarım Havzası'nın güney kenar bölgelerinde (Güney Yolu) on iki memleket olup, toplam nüfusu 87.596'ya ulaşmakta idi. Bu bölgede, *Yu-mi*'nin 扞彌 (Uzun Tati) nüfusu 20.040 olup 12 memleket içinde en kalabalık nüfusa sahipti. *Ts'ung-ling Dağ*'nın (Pamir Dağları) doğu kısmında sekiz memleket olup toplam nüfusu 24.470 idi. *Ts'ung-ling Dağ*'nın batısındaki *Ta Yüan* (Fergana)'ın nüfusu 300.000'dir. *Ta-Yüeh-chih*'ler'in nüfusu ise 400.000'dir. Diğer *K'ang-chü*, *Yen-ts'ai*, *Chi-pin* (Keşmir civarı), *Wu-yi-shan-li* 烏弋山離 (Herat?) ve *An-hsi* (Part) gibi toplulukların nüfusu raporda yer almamaktadır. Fakat, bunlar büyük memleket olarak sayılmakta ve en azından her bir memlekette 300.000 nüfus bulunmakta idi. *Wu-sun*'ların güneydoğusunda on üç memleket olup, bunların nüfusu da 17.772'ye ulaşmaktaydı (Pan Ku 1962: 3875-3903). *Ts'ung-ling Dağ*'nın (Pamir) batısı dışında, *Han Sülâlesi Tarihi*'nde verilen bilgilere göre *Batı*

*Bölgeleri'*nde toplam nüfus 949.282'ye ulaşmaktaydı.

*Batı Bölgeleri'*nin nüfus dağılımında dengesizlik vardı. Kuzey kısmının nüfusu güneyden, batı kısmının nüfusu da doğudan fazla idi. Coğrafi olarak bölge dörde ayrılabilir: Çöl ortasındaki yeşil alanlar, nehir kenarındaki dağlık alanlar, çöl ortasındaki yayla alanlar ve vadideki yeşil alanlar. Wu-sun'ların yaşadığı yayla bölgesi dışında, çöl ortasındaki yeşillik alanlarda nüfus kalabalıktı. Bu bölgedeki halklar, genelde hayvancılık ile meşgullerdi. Çöl ortasındaki yayla alanlarda nüfus daha azdı. Buradaki halk hem hayvancılıkla, hem de diğer memleketlere gidip tarım işleriyle uğraşırlardı. Vadideki yeşil alanlardaki nüfus, çöl ortasındaki yeşillik alanlardakilere göre, biraz düşük olup, *Batı Bölgeleri* nüfus dağılımında ikinci sıradadır. *Batı Bölgeleri'*nin kuzey kısmı yayladır. Güney kısmının dört tarafı dağlarla çevrilmiş olup, ortasında Taklamakan gibi büyük bir çöl vardır. Yağmur az, iklim kurudur. Akarsular genelde Tanrı Dağları ile Karanlık Dağları'nın kar sularından oluşmaktadır. Ayrıca yeraltı nehirlerinden de istifade edilmekteydi. Bu doğa şartlarından nüfus dağılımı ile ekonomi de etkilenmekteydi. Böylece, doğa şartlarından dolayı sadece tarım ve hayvancılık yapılmakta idi.

Ayrıca, *Batı Bölgeleri'*ndeki nüfus, Han Sülâlesi döneminde (M.Ö. 206-M.S. 9) yoğun görünürken, Sonraki Han Sülâlesi döneminde (M.S. 9-220) azalmıştır (Fen Ye 1965: 2902-2933). Bunun sebepleri doğal afet ve bitmeyen savaşlar olmalıdır. Özellikle, bu bölgede sık sık iç savaşlar meydana gelmekte idi; neticede Han Sülâlesi İmparatoru Wu-ti döneminden (M.Ö. 140- M.Ö. 87) önce otuz altı memleket bulunmakta iken, İmparator Ai-ti ve P'ing-ti dönemlerine (M.Ö.6-M.S.5) gelince elliye ulaşmıştı. Çin kaynakları bu parçalanmaların sebebinin savaştan kaynaklandığını kaydetmektedir (Fen Ye 1965: 2909). Sık sık meydana gelen savaşlar bir yandan devletleri parçalarken diğer yandan halkın göç etmesine sebep olmuştur. Bunun dışında Han Sülâlesi, Hunlar'a karşı çıkmak ve *Batı Bölgeleri'*ni kendi hâkimiyeti altında tutmak için Çinlileri de bu bölgelere göç ettirmiştir. Göç edenler, Çinli askerler, suçlular sıradan insanlardan oluşmaktadırlar (Pan Ku 1962: 3873-3874; Fen Ye 1965:2909-2912). Göçün bir başka şekli ise ticaretin yoğunlaşmasıydı. Chang Ch'ien'in, *Batı Bölgeleri'*ne yaptığı seyahatından sonra, yabancı elçiler Han Sülâlesi'ne, Han Sülâlesi elçi heyetleri de *Batı Bölgeleri'*ne gitmeye başlamışlardı. Bunlar hem tüccar, hem de elçi idiler (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3170). Yabancı tüccarlar her gün Han Sülâlesi'nin hududuna gidip pazar oluşturarak ticaret yapmaktaydılar (Fen Ye 1965: 2931).

*Batı Bölgeleri'*nin nüfusunu etkileyen önemli bir unsur da ekonomik hayat tarzı idi. Hayvancılık ile meşgul olan memleketler, yaylaların yetersiz kalmasından dolayı, sürekli bir yerden diğer bir yere göç etmek zorunda idiler. Toprağının geniş olması, nüfusun çok olması anlamına gelmiyordu. Yerleşik, tarlada çalışan halkların nüfusu azdı. Yerleşik halkların nüfusu toprağına göre çoğalıp azalmakta idi. Üstelik nüfusun çoğalması tarımın gelişmesinde büyük rol oynamaktaydı. *Batı Bölgeleri'*nin nüfusunu

etkileyen sebeplerde, tabiat şartları temel etken olurken, halkın sosyal hayat tarzı da bir başka sebep olmuştur.

*Han Sülâlesi Tarihi. Batı Bölgeleri Monografisi'*nde, adı geçen bölgedeki memleketler, oturan (yerleşik) ve yürüyen (göç eden) memleket olarak ikiye ayrılmıştır. Bugünkü tabir ile bunlar yerleşik veya göçebe memleketlerdir. Bu ayrımından anlaşıldığı gibi, *Batı Bölgeleri'*ndeki halklar ya hayvancılık ya da tarımcılıkla uğraşıyorlardı. Fakat, hayvancılıkla uğraşanlar az çok tarımla da uğraşmakta, tarımla uğraşanlar da hayvancılıkla uğraşmakta idiler. Örneğin: "Shan-shan memleketinde tarım işleri az olup hububat komşu memlekette temin edilirdi. Halk ise su ve otları takip ederek göçebe yaşamakta idiler" (Pan Ku 1962: 1962:3879). "Ch'ieh-mo 且末 memleketinden başlayarak yerleşik memleketlerdir. Genelde hububat ekerler, ot ve ağaçlar yetiştirirler. Hayvan çeşidi ve silahların türü Han Sülâlesi'ne benzer" (Pan Ku 1962: 3879). Bilindiği gibi tarım ve hayvancılık birbirine zıt değildir; aksine birbirini tamamlamakla beraber, insanın her tür ihtiyaçlarını temin etmektedir.

Çiftçilik bakımından önde gelen, hububatlardı. Genellikle buğday, darı, arpa, fasulye ekerlerdi. Keşmir Bölgesi'nde pirinç bile yetiştirmekte idiler (Pan Ku 1962: 3879-3921). Tüccarlar, bu bölgede yetiştirilen hububatların fazlasını, başka memleketlerde ve Çin'in *Batı Bölgeleri'*ndeki garnizonunda takas şeklinde satmakta idiler (Pan Ku 1962:3875-3912). Tarla ürünlerinden başka, tüm *Batı Bölgeleri'*nde üzüm, yonca ve diğer meyveler yetiştirilmekteydi (Pan Ku 1962: 3884-3928). Ayrıca beyaz ot, söğüt, yabani çınar gibi bitki ve ağaçlar ile (Pan Ku 1962: 3876) çeşitli sebzeler de vardı (Pan Ku 1962: 3889). Hayvancılık bakımından Han Sülâlesi İmparatoru'nun dikkatini çeken *İlâhî Atları* 天馬⁴⁸ *Batı Bölgeleri'*nde de ön sıradaydı. Bu atları ele geçirmek için, Chang Ch'ien döndükten sonra, iki defa *Batı Bölgeleri'*ne sefer açmıştır (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3173-3177). *İlâhî Atları* besleyebilmek için, Han Sülâlesi imparatoru, *Batı Bölgeleri'*nden yonca tohumu getirtmiş ve saraya ait tarlalarda yetiştirmiştir. Uçsuz bucaksız tarlalarda yonca otlarını gören imparator çok gururlanmıştı (Ssu-ma Ch'ien 1975: 3174). Bunun dışında eşek (Pan Ku 1962: 3883), katır (Pan Ku 1962: 3917), deve (Pan Ku 1962: 3890) ve değişik hayvanlar da mevcuttu (Pan Ku 1962: 3879). Özellikle Keşmir Bölgesi'nde gergedan, su sığır, fil, büyük köpek, maymun, aslan, tavus kuşu gibi hayvanlar da vardı (Pan Ku 1962: 3885, 3928). Ayrıca Hunların *Batı Bölgeleri'*nden her zaman keçi aldıklarına (Pan Ku 1962: 3930) bakılırsa *Batı Bölgeleri'*nde koyun ve keçi gibi hayvanların bulunması da muhakkaktır.

Madencilik bakımından demir işletmesi yaygındı. *Juo-ch'iang* 若羌 (Çarkılık?)

⁴⁸ *İlâhî Atlar* ile ilgili bkz. Ekrem 1999. Bu tabir ilk defa Ssu-ma Ch'ien'in eserinde kaydedilmiştir. Döneminde Han Hsueh Ma 汗血馬, yani "Kan Terleyen At" adı verilmişti ve daha sonra imparator Wu-ti tarafından T'ian Ma yani "İlâhî At" olarak değiştirilmiştir (Ssu-ma Ch'ien 1975:3160, not 2).

memleketi, Shan-kuo 山國, Sha-ch'e 莎車 (Yarkent), Nan-tou 難兜 (Keşmir bölgesi civarında), Ku-mo 姑墨 (Aksu) gibi memleketlerde demir boldu (Pan Ku 1962: 3875, 3897, 3920, 3921). Bunun dışında bol miktarda bakır, gümüş, kurşun ve altın vardı (Pan Ku 1962: 3884, 3910, 3911). Bu madenlerde silâh yapılırdı. Silâhlar ise, mızrak, ok, yay, bıçak, kılıç, zırhlardan oluşmaktaydı (Pan Ku 1962: 3875, 3876, 3879, 3884, 3885, 3911). Kullanılabilecek ev eşyası ve aletleri de yaparlardı (Pan Ku 1962: 3885). Hatta, Chi-pin (Keşmir Bölgesi), Wu-yi-shan-li (Herat), An-hsi (Part), Ta Yüan (Fergana) gibi memleket ve Ta Yüeh-chih'lerde gümüş ve altın paralar vardır. Para'nın bir tarafında bir binici, diğer tarafında insan yüzü veya bir tarafında hükümdarın, diğer tarafında ise hükümdarın eşinin yüzü vardır (Pan Ku 1962: 3885, 3889, 3890, 3894). Bu sanayilerden başka, Batı Bölgeleri'nde üzümle şarap yapma teknikleri de ilerlemişti (Pan Ku 1962: 3885, 3895; Ssu-ma Ch'ien 1975: 3174).

Tarım, hayvancılık ve el sanatları günden güne gelişince, şehirli devletlerin arasındaki ticaretler de gelişmiştir. Ticaret rolünü üstlenmiş olan tüccarlar, her memlekete giderek ve doğu ile batının ticaret ve kültür ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bazı şehirli devletlerde pazarların kurulduğu ve alış-verişlerin yoğun olduğu yazılmaktadır (Pan Ku 1962: 3885,3897). Tüccarlar, Batı Bölgeleri'nde kalmayıp her gün Han Sülâlesi'nin hududuna gidip mallarını satarlar ve Han Sülâlesi'nden ipek ve ipekli kumaşlar alarak tekrar Batı Bölgeleri'ne getirip satarlardı (Fen Ye 1965: 2931).

Pan Ku, Han-shu'da (1962:3871) belirttiği gibi, Çin'den Batı Bölgeleri'ne giden Güney Yolu ve Kuzey Yolu denilen iki ana yol vardı. Güney Yolu'nda Shan-shan, Ch'ieh-mo, Ching-chüeh 精絕, Wu-mi, Sha-ch'e, Yü-t'ien adında altı memleket bulunurken, Güney Yolu'nda Jo-ch'iang, Hsiao-yüan, Jong-lu ve Ch'ü-le adında dört memleket vardı. Kuzey Yolu'nda, Ku-hu 孤胡, Shan-kuo, Wei-hsü, Wei-li, Wu-lei 烏壘, Ch'ü-li 渠犂 Yen-ch'i, Ch'iu-tz'u 龜茲, Ku-mo, Wen-su 宿, Wei-t'ou 尉頭 ve Shu-le adında ondört memleket bulunurken, bu yolun batısında Hsiu-hsün 休循 ve Chüan-tu 捐毒 memleketleri vardır. Kuzey Yolu'nun kuzeyinde P'u-lei 蒲類, Son P'u-lei Hou-kuo 蒲類後國, Ch'e-shih Hou-kuo 車師後國, Pei-lu 卑陸, Ch'an-huang 單桓, Wu-t'an-tzu-li 烏貪訾離, Doğu ch'ieh-mi 東且彌, Batı Ch'ieh-mi 西且彌, Son Pi-lu 卑陸後國, Yü-li-shih 郁立師, Chieh 劫國 ve Wu-sun 烏孫 gibi memleketler vardı. Pamir Dağları'nın eteğinde P'i-shan 皮山, Hsi-ye 西夜, Tzu-he 子合, P'u-li, Yi-nai, Wu-lei, Nan-tou, Wu-t'uo 烏耗 ve T'ao-huai 桃槐 gibi memleketler vardı. Pamir Dağları'nın batısında ise Ta Yüan, Ta Yüeh-chih, K'ang-chü, Yen-ts'ai, Chi-pin, Wu-yi-Shan-li ve An-hsi gibi memleketler bulunmaktaydı. Bu memleketlerin sosyal ve ekonomik yapısını, Han Sülâlesi Tarihi. Batı Bölgeleri Monografisin'de yer alan bilgilere göre tablolaştırarak olursak, EK'teki gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu tabloları düzenlerken, yer adlarının bugünkü karşılıklarını, Feng Ch'eng-chün'ün 馮承鈞 Batı Bölgeleri'ndeki Yer Adları 西域地名 (1982:1-145); Liu Yi-t'ang'ın 劉義堂 Çin'in Sınırlar Bölge Milletlerinin Tarihi

中國邊疆民族史 (1992: 111-116); A. Wylie'nin *Notes on the Western Regions* (1881:28-75, 1882:83-115), F. Hirth'in *The Story of Chang Ch'ien* (1917: 89-152), A. F. P. Hulsewè'nin *China in Central Asia* (1979: 1-266) ve J. R. Gardiner-Garden'in *Chang Ch'ien and Central Asian Ethnography* (1986: 23-79) gibi makale ve eserlerden yararlandık.

4. Sonuç

“Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna göre Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadî Durumu” konulu bu çalışmamızda, Çin Elçisi Chang Ch'ien'in seyahat raporuna dayanarak Hun dönemi Orta Asya'daki çeşitli memleket ve toplulukların etnik yapısı, nüfusu, asker sayısı, karakteri, yerleşik veya göçebe oldukları gibi sosyal ve iktisadî hayatı hakkında yaptığımız inceleme sonucunda şu fikirlerin iddia edilmesi mümkün görünmektedir.

1. Sürekli Hun taarruzuna maruz kalan Han Sülalesi, Hunlara karşı üstünlük sağlayabilmek için, Hunların düşmanları olan Yüeh-chih'leri ve müttefiği olan Wusun'ları kendi saflarına çekebilmek amacı ile bir askerî strateji uygulamaya girişmiş, yani “Uzaktakilerle dost ol, yakındakilere saldır” politikası uygulamak için Chang Ch'ien'i, Batı Bölgeleri'ne göndermiştir.

2. Han Sülalesi, Hunlarla yaptığı savaşlarda, ordularının yapısında ve savaş malzemelerinde, özellikle atların yetersiz olduğunu anlamıştır. Dolayısıyla Ta Yüan'ın “İlâhî Atlarını” elde etmek için çeşitli yollar, yani elçi göndermek ve saldırı düzenlemek gibi taktikler kullanmışlardır. Bu stratejileri uygulamaları neticesinde Han İmparatorluğu, Hunlara nispeten daha pasif iken daha aktif konuma geçmiş ve kendi çıkarları için daha doğru uygulamalar yapmaya başlamışlardır. Böylece yapılan savaşlar sonucunda yavaş yavaş üstünlük kazanmaya başlamış, nihâyet Hunlara ve Orta Asya'ya hâkim olmayı başarmışlardır.

Bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi, döneminde Orta Asya'da kullanılan hâkim dillerin hepsinin eski İran dilinin doğu uzantısı olduğu ve Orta Asya'da yaşayan halkların da Arian ırkından geldiği gibi iddialar doğru olmadığı gibi, Arian ırkından olan toplulukların olmasına rağmen, Hun döneminden çok daha erken dönemlerde Orta Asya'da var olan Hunlaşma durumunun, Hun döneminde yüksek seviyeye ulaştığı ve kullanılan dillerin de Hun dilinin değişik lehçeleri olduğu iddia edilebilir.

TABLO: Hun Döneminde Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadî ve Askerî Durumu

Kaynakta Adı Geçen Beylikler	Bugünkü Adı	Aile ve Nüfus	Asker ve Silahlar	Yaşam Biçimi	Ekonomik Ürünleri	Komşuları	Faydalanılan Kaynaklar ve Notlar
Shan-Shan 鄯善國	Piçan	Aile: 1570 Nüfus: 14100	Askeri: 2912; Silahları: ok, yay, bıçak, kılıç, zırh.	Göçebe.	Yeşim taşı, kamış, söğüt, yabancı çınar, beyaz otlar, at, eşek ve develeri vardır. Hububatları komşu ülkelerden alırlar.	1365 Li kuzeybatısında Shan- kuo, 1890 Li kuzeyde Ch'e- shih memleketi ile komşudur. Han Sülâlesi' nin Batı Bölgeleri'ne giden yolunun üzerindedir.	Han-shu 1962:3875
Jo-ch'iang 若羌國	Çarkılık	Aile: 450 Nüfus: 750	Askeri: 500; Silahları: Shan-shan ile aynıdır.	Göçebe.	Hububatları Shan- shan ve Ch'ieh- mo'dan alırlar.	Batısı Ch'ieh-mo ile kuzeybatısı ise Shan-shan ile komşudur.	Han-shu 1962:3875
Ch'ieh-mo 且末國	Çerçen'in 150 km kuzeydoğusun dadır.	Aile: 230 Nüfus: 1610	Askeri: 300; Silahları: Çin'dekiler ile aynıdır.	Yerleşik ve hayvancılık	Çeşitli hububat, ot ve ağaçlar boldur. Üzüm ve meyveleri de vardır.	Kuzeyi Wei-li memleketi ile komşudur. Güneyindeki Hsiao-yüen memleketi ile arasında üç günlük yol vardır. 2000 Li batısında Ching- ch'üeh memleketi vardır.	Han-shu 1962:3879
Hsiao Yüen 小宛國	Altın Dağın güneyi ile Dokuz Davan arasındaki çöldedir	Aile: 1050 Nüfus: 150	Askeri: 200; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Yerleşik.	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Doğusu Jo-ch'iang memleketiyle komşudur. Batı Bölgesi'ne giden yolun üzerinde değildir.	Han-shu 1960:3880

Ching-ch'üeh 精·國	Niye'nin 150 km kuzeyin dedir.	Aile: 480 Nüfus: 3360	Askeri: 500; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır..	Yerleşik ve az hayvancılık vardır	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Dört gün yolculuktan sonra güneyi Jung-lu ile, 460 Li batısı Wu-mi memleketiyle komşudur.	Han-shu 1962:3880
Jung-lu 戎盧國	Niye'nin güneyindeki çöldedir.	Aile: 240 Nüfus: 1610	Askeri: 300; Silahları: Ch'ien-mo ile aynıdır..	Ching-ch'üeh ile aynıdır.	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Doğusu Hsiao-yüen, güneyi Joch'iang, batısı ise Ch'üle memleketiyle komşudur.	Han-shu 1962:3880
Yu-mi 扞彌國	Uzun Tati veya Kara Döng'dedir.	Aile: 3340 Nüfus: 24000	Askeri: 3540; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Ching-ch'üeh ile aynıdır.	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Güneyi Ch'ü-le, Kuzeydoğusu Ch'iu-tza'u, Kuzeybatısı ise Ku-mo memleketleri ile komşudur.	Han-shu 1962:3880
Ch'ü-le 渠勒國	Keriya Dağ'ının güneyindeki çöldedir.	Aile: 310 Nüfus: 2170	Askeri: 300; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Ching-ch'üeh ile aynıdır.	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Doğusu Jong-lu, batısı Joch'iang, kuzeyi Wu-mi memleketleriyle aynıdır.	Han-shu 1962: 3881
Yü-t'ian 于闐國	Hotan şehri	Aile: 3300 Nüfus: 19300	Askeri: 2400; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Ching-ch'üeh ile aynıdır.	Ch'ieh-mo ile aynıdır. Yeşim taşı çoktur	Güneyi Jo-ch'iang, kuzeyi Ku-mo memleketi ile komşudur. 380 Li batısı P'i-shan ile komşudur.	Han-shu 1962: 3881

P'i-shan 皮山國	Guma'nın 170 Km kuzey doğusundadır.	Aile: 500 Nüfus: 3500	Askeri: 500; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Yerleşik.	Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Güneyi T'ian-chu (Hint) memleketiyle komşudur. Güney batısında 1340 Li uzaklıkta Wu-t'uo, kuzeyinde 1450 Li uzaklıkta Ku-mo ile kuzey batısında 380 Li uzaklıkta Sha-ch'e memleketleri ile komşudur. P'i-shan, Chi-pin ve Wu-yi-shan-li memleketine giden yolun üzerindedir.	Han-shu 1962: 3881-2
Wu-t'uo 烏 國	Kencüt (Ladak)	Aile: 490 Nüfus: 2733	Askeri: 740; Silahları: Ch'ieh-mo ile aynıdır.	Ching-ch'üeh ile aynıdır.	Dağda yaşarlar. Taştan yapılan evlerde otururlar. Hem ziraat hem de hayvancılıkla uğraşırlar. Kısa bacaklı at ve eşekleri vardır. İnek yoktur.	Kuzeyi Tze-he ve P'u-li, batısı ise Nan-tou memleketleriyle komşudur. Batı tarafa giden yolda asma köprü (Hsüan-tü) vardır.	Han-shu 1962: 3882
Hsi-ye 西夜國	Yolerik (Yol İrmak)	Aile: 350 Nüfus: 4000	Askeri: 1000	Göçebe.	Yeşim taşı vardır.	Doğusu P'i-shan, güneybatısı Wu-t'uo, kuzeyi Sha-ch'e, batısı ise P'u-li ile komşudur.	Han-shu 1962:3883. İrk, örf ve adetleri Ch'iang ve Ti'lere (Tibet Ataları) benzer.
P'u-li 蒲犁國	Kencüt'in kuzeyindedir.	Aile: 650 Nüfus: 5000	Askeri: 2000	Göçebe.	Hsi-ye ile aynıdır.	Güneyi Hsi-ye ile komşudur. 540 Li doğusunda Sha-ch'e, 550 Li kuzeyinde Shu-le, 540 Li batısında Wu-lei gibi memleketler ile komşudur.	Han-shu 19620, 3883. Sha-ch'e memleketine gidip tarla işleriyle uğraşmaktadır, İrk, örf ve adetleri Hsi-ye ile aynıdır.

Yi-nai 依耐國	Yenihsar veya Borçi	Aile: 125 Nüfus: 670	Askeri: 350	Göçebe.	Hsi-ye ile aynıdır.	Güneyi Hsi-ye, 650 Li kuzeyde Shu-le ile komşudur. Sha-ch'e ve Wu-lei memleketine 540 Li mesafededir.	Han-shu 1962: 3883 İrk örf ve adetleri Hsi-ye ile aynıdır. Hububatları az olduğu için bazı halklar Shu-le ve Sha-ch'e memleketine gidip tarla işi ile uğraşırlar.
Wu-lei 無雷國	Pamir Dağı'nın doğu eteğindedir.	Aile: 1000 Nüfus: 7000	Askeri: 3000	Göçebe.	Hsi-ye ile aynıdır.	Güneyi Wu-t'uo, kuzeyi Chüan-tu, batısı ise Ta Yüeh-chih'lerle komşudur. P'u-li memleketi 540 Li güneydedir.	Han-shu 1962: 3884 İrk örf ve adetleri Hsi-ye ile aynı olup kıyafetleri Wu-sunlar ile aynıdır.
Nan-tou 南兜國	Badahşan ile Vahan nehri arasındadır.	Aile: 5000 Nüfus: 31000	Askeri: 8000 Silahları: diğer memleketler ile aynıdır.	Yerleşik	Buğday, darı, arpa, fasulye gibi hububatları ekerler. Üzüm gibi çeşitli meyveleri vardır. Demir, bakır, gümüş gibi madenleri vardır.	Güneyi Jo-ch'iang, kuzeyi Hsiu-hsün ve batısı Ta-yüeh ch'iler ile komşudur. 330 Li güneybatısında Chi-pin, 340 Li batısında ise Wu-lei memleketlerine ulaşılır.	Han-shu 1962:3884 Chi-pin memleketine bağlıdır.
Wu-yi-shan-li 烏弋山離國	Alexandra yani Herat (Belucistan)	Nüfusu çoktur	Askeri çoktur	Yerleşik.	Chi-pin ile aynıdır. Ayrıca geyik ve aslan gibi hayvanlar vardır. Paralarının yazı yüzünde insan yüzü, tura yüzünde ise süvari resmi var.	Doğusu Chi-pin, kuzeyi P'u-t'ao, batısı Li-hsüan ve T'iao-chih ile komşudur.	Han-shu 1962:3889 Nüfus ve askeri çok olup büyük bir memleketdir. İnsanları samimidir.

An-his 安息國	Parth	Kalabalık		Yerleşik.	Wu-yi-shan-li ile aynıdır. Gümüşten para yaparlar. Paranın yazı tarafı hükümdarın, tura tarafı ise hanımının kafasının resmini gösterir. Deve kuşu vardır.	Doğusu Wu-yi-shan-li ve Ta-Yüeh-chih, kuzeyi K'ang-chü, batısı ise T'iao-chih, memleketiyle komşudur.	Han-shu 1962: 3390 Büyüklü ve küçük yüzlerce şehri vardır. Bu Memleket binlerce Li büyüklüğünde olup en büyük memleketlerden biridir.
Ta Yüeh-chih Ta-hsia 大月氏 大夏	Afganistan'n kuzeyi ile Amuderya'nın güney bölgesindedir.	Aile: 100.000 Nüfus: 400.000	Askeri: 100.000	Önce yerleşik olup daha sonra göçebe hayata dönmüşlerdir.	An-hsi ile aynıdır.	Güneyi Chi-pin ile komşu olup kırkdokuz günlük yol mesafe batısında An-hsi memleketi vardır.	Han-shu 1962:3890-3891 Ta Yüeh-chih'ler Hunlar gibi göçebe toplum idi. Hunların baskısı ile batıya doğru kaymış ve Ta-hsia memleketini işgal ederek yerleşik hâkimiyetini kurmuştur. Başkentlerini Wei nehrinin (Amuderya) kuzeyinde kurmuşlardır.
K'ang-chü 康居	Sirderya'nın kuzeydoğusun - dadır.	Aile: 120000 Nüfus: 600.000	Askeri: 120.000	Ta Yüeh-chih ve Wu-sun'lar ile aynıdır	Ta Yüeh-chih ve Wu-sun'lar ile aynıdır	K'ang-chü'nün kuzeybatısında 2000 Li mesafede Wu-sunlar vardır. Ta Yüen memleketinin 2000 Li kuzeybatısındadır.	Han-shu 1962; 3893-3894
Ta-hsia (Bakteria) 大夏	Ta Yüan'a 2000 Li uzaklıkta olan Wei (Amuderya) nehrinin güneyindedir.	Aile: Bir milyondan fazladır	Askerleri zayıftır. Savaşmaktan korkarlar	Yerleşiktir örf ve adetleri Ta Yüanlılara benzer	Ticareti iyi bilirler Şarap üretiler, pazarlarında çeşitli mallar satılır	Kuzeydoğusu Hindistan ile komşudur	Han-shu 1962: 3888; Shih-chi 1975: 3162; Ta-hsia memleketinin büyük hükümdarı yoktur. Beş Yapku tarafından yönetilir. TaYüeh-chihlerin batıya göç etmesi ile onların hâkimiyetini tanıdılar.

Ta Yüen 大宛國	Fergane Ovası	Aile: 60000 Nüfus: 300000	Askeri: 60000	Hem göçebe, hem de yerleşik olup madeni parası yoktur	Ta Yüeh-chih ve An-hsi memleketiyle aynı olup üzümünden içki yaparlar. Tanrı atı vardır.	Kuzeyi K'ang-chü, güneyi ise Ta Yüeh-chih ile komşudur.	Han-shu 1962: 3894-3896. Ta Yüen memleketinden batıya doğru An-hsi memleketine kadarki topluluklar da dilleri çok değişik olmasına rağmen, genel olarak birbirine benzemektedir. Bu nedenle, birbirinin dilini anlarlar. İnsanların gözleri derin, sakallı ve bıyıklı olup ticareti iyi bilirler. Bayanlar toplumda değerlidir. Demir işlerini bilmeyip Çinlilerin yardımıyla eşya yapmasını öğrenmişlerdir.
T'ao-huai 桃槐國	Fergane'nin doğusundadır	Aile: 700 Nüfus: 5000	Askeri: 1000				Han-shu 1962: 3894-3896
Hsiu-hsün 休循國	Erkeştam	Aile: 358 Nüfus: 1030	Askeri: 480	Göçebe. Örf ve âdetleri Wu-sun'lar ile aynıdır		920 Li kuzeybatısında Ta Yüan, 1610 Li batısında Ta Yüeh-chih'ler, 260 Li doğusunda ise Chüan-tu vardır.	Han-shu 1962: 3897
Sha-ch'e 莎車國	Yarkent	Aile: 2339 Nüfus: 16373	Askeri: 3049	Hem göçebe hem de yerleşiktir.	Demir dağı ve yeşim taşı vardır.	560 Li batısında Shu-le, 7409 Li güneybatısında P'u-li memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3896-3897. Örf-âdet ve kıyafetleri Wu-sunlar ile aynıdır. Aslı Sai soyundandır.

Chüan-tu 捐毒國	Ulugçat	Aile: 380 Nüfus: 1100	Askeri: 500	Göçebe.		Doğusu Shu-le, kuzeyi Wu-sun güneyi Ts'ung-ling Dağları'nın bir uzantısıyla komşudur. Batıya doğru Ts'ung-ling Dağları'ndan geçince Hsiu-hsün'e ulaşır. 1300 Li kuzey-batısında Ta Yüen memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3898 Örf-aretleri ve kıyafetleri Wu-sunlar ile aynıdır. Sai soyundandır. Ts'ung-ling Dağı'nın eteğindedir.
Shu-le 疏勒國	Kaşgar	Aile: 1510 Nüfus: 18647	Askeri: 2000	Yerleşik	Pazarı vardır.	560 Li güneyinde Sha-ch'e memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3898. Batıya doğru Ta-yüeh-chih, Ta Yüen ve K'ang-chü memleketine giden yolun üzerindedir
Wei-t'ou 尉頭國	Safar Bay (Üç Turfan)	Aile: 300 Nüfus: 2300	Askeri: 800	Yerleşik ve göçebedir.		Güneyi Shu-le ile komşudur. 1314 Li batısında Chüan-tu memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3898 Kıyafetleri Wu-sunlar ile aynıdır.
Wu-sun 烏孫國	Issık Gölü ile İli Ovası arasındadır. Otağı Tekes'tir.	Aile: 120000 Nüfus: 630000	Askeri: 188800	Göçebe.	At, en çoktur.	Doğusu Hunlar, kuzeybatısı K'ang-chü, batısı Ta Yüen, güneyde ise yerleşik memleketlerle komşudur.	Han-shu 1962: 3901 Wu-sunların oturdukları bu bölge aslında Sailer'in memleketiydi. Ta Yüeh-chih'ler batıya kayarken Sai memleketini fethetmiş, yerine sahip çıkmışlardı. Sai hükümdarı adamları ile birlikte Asma Köprüye çıkarak kaçmıştı. Sonra Wu-sunlar, Ta Yüeh-chih'lere saldırmış ve onları batıya kovarak yerine sahip çıkmıştı. Bu nedenle Wu-sun memleketinde Sai ve Ta Yüeh-chih'ler bulunmaktadır.

Chi-pin 罽賓國	Keşmir			Yerleşik.	Wingceltis, pagoda, bambu, vernik ağacı, yonca gibi değişik ağaç ve bitkiler vardır. Çeşitli hububatlar yetişir. Üzüm gibi mey ve çeşitleri bulunur. Altın, gümüş, bakır ve kalay gibi madenler olup bunlardan çeşitli eşyalar yapılmaktadır. Gergedan, büyük köpek, fil, su ineği, tavus kuşu ve maymun gibi ilginç hayvanlar dikkat çeker. Mercan, cam boncuk gibi kıy metli eşyaları bulunur. Sarayları vardır. Keçe ve nakış yapıp iyi yemek pişirirler. Pazarları vardır.	Kuzeybatısı Ta-yüeh-ch'iler ile, güneybatısı Wu-yi-shan li memleketleriyle komşudur. 2250 Li doğusunda Wu-t'uo, dokuz gün uzaklıkta ise Nantou memleketi vardır.	Han-shu 1962:3884- 3887. Nüfus ve askeri çok olup büyük bir memlekettir. Eskiden Hunlar, Ta Yüeh-chih'leri mağlup ettikten sonra batıya doğru kaçarken Sai'leri mağlup etmişler Sai hükümdarı güneye doğru Chi-pin memleketini fethederek Chi-pin'e hâkim olmuştur. Sai'lerin memleketinin mağlup edilmesiyle Sailer çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Hsiu-hsün, Chüan-tu gibi memleketler hep Sai'lerin memleketidir. Yazı tarafında süvari, tura tarafında ise insan yüzü bulunan altın ve gümüşten paraları vardır.
Ku-mo 姑墨國	Eski Aksu şehri	Aile: 3500 Nüfus: 24500	Askeri: 4500	Yerleşik. Az hayvan cılık vardır.	Bakır, demir	Kuzeyi Wu-sun ile komşudur ve güneyinde at ile 15 günlük mesafede Yü-t'ian memleketi bulunur. 670 Li doğusunda Ch'iu-tz'u ile komşudur.	Han-shu 1962: 3910

Wen-su ▪ 宿國	Aksu	Aile: 2200 Nüfus: 8400	Askeri: 1500	Shan-shan ile aynıdır.	Shan-shan ile aynıdır.	610 Li kuzeyinde Wu-sun, 270 Li doğusunda Ku-mo memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3910
Ch'iu-tz'u 龜茲國	Kuçar şehrinin 3 Km.güney batısındadır.	Aile: 6970 Nüfus: 81317	Askeri: 21076	Yerleşik olup az hayvan cılık vardır.	Kurşun ve döküm sanayii vardır.	Güneyi Ching-ch'üeh, güneydoğusu Ch'ieh-mo, kuzeyi Wu-sun, batısı Ku-mo, güney doğusu ise Wu-mi ile komşudur.	Han-shu 1962: 3911
Wu-lei 烏壘國	Bügür şehrinin 30 Km güneyindedir.	Aile: 110 Nüfus: 1200	Askeri: 300	Ch'iu-tz'u ile aynıdır.		330 Li güneyinde Chü-li memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3911
Ch'ü-li 渠犂國	Çedir	Aile: 130 Nüfus: 1480	Askeri: 550	Ch'ü-tz'u ile aynıdır.		Kuzeydoğusunda Wei-li, güneydoğusu Ch'ieh-mo, güneyi Ching-ch'üeh ile komşu olup, Ch'ü-li'nin batısında nehir vardır. 580 Li batısında Ch'iu-tz'u memleketi vardır.	Han-shu 1962: 3911 Han Sülâlesi Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra bu memlekette bir dönem askerî merkez kurmuştu.
Wei-li 尉犁國	Karakum (Könçi)	Aile: 1200 Nüfus: 9600	Askeri: 2000	Ch'iu-tz'u ile aynıdır.		Güneyi Shan-shan ve Ch'ieh-mo ile komşudur.	Han-shu 1962: 3917
Yen-ch'i 焉耆國	Karaşehir	Aile: 4000 Nüfus: 32100	Askeri: 6000	Ch'iu-tz'u ile aynıdır.	Balık yetişir.	100 Li güneyinde Wei-li, kuzeyinde ise Wu-sun ile komşudur.	Han-shu 1962: 3918

Wu-t'ian-tzu-li 烏貪訾離國	Karşehir'in kuzeyinde (Manas)	Aile: 41 Nüfus: 2310	Askeri: 57	Göçebe.		Doğusu Tan-huan, güneyi Chümi, batısı ise Wu-sunlar ile komşudur.	Han-shu 1962: 3918
Pei-lu 卑陸國	Beşbalık (Fu-kang)	Aile: 227 Nüfus: 1387	Askeri: 422	Göçebe			Han-shu 1962:3918
Son Pei-lu 卑陸後國	Kutubi (Kutubey)	Aile: 460 Nüfus: 1037	Askeri: 350	Göçebe.		Doğusu Yü-li-shih, kuzeyi Hunlar, batısı Chieh, güneyi ise Ch'e-shih ile komşudur.	Han-shu 1962:3919
Yü-li-shih 郁立師國	Cimsar'ın kuzeydoğusun dadır.	Aile: 190 Nüfus: 1445	Askeri: 331	Göçebe.		Doğusu Son Ch'e-shih, batısı P'i-lu, kuzeyi ise Hunlar ile komşudur.	Han-shu 1962:3919
Ch'an-huan 單桓國		Aile: 27 Nüfus: 194	Askeri: 45	Göçebe.			Han-shu 1962:3919
P'u-lei 蒲類國	Barköl	Aile: 325 Nüfus: 2032	Askeri: 799	Göçebe olup çiftçilik de görülür.			Han-shu 1962:3919
Son P'u-lei 蒲類後國	Barköl'ün kuzeyindedir	Aile: 100 Nüfus: 1071	Askeri: 334	Göçebe olup az çiftçilik ile uğraşırlar.			Han-shu 1962:3919

Batı Chü-mi 西且彌國	Kutubi ile Cimsar arasın dadır.	Aile: 332 Nüfus: 1926	Askeri: 738	Hayvancılık ve az çiftçilik görülür.			Han-shu 1962:3920
Doğu Chü-mi 東且彌國	Kutubi ile Cimsar arasın dadır.	Aile: 191 Nüfus: 1948	Askeri: 572	Batı Chü-mi ile aynıdır.			Han-shu 1962:3920
Chieh 劫國	Sanci Civarın dadır.	Aile: 99 Nüfus: 500	Askeri: 115	Göçebe.			Han-shu 1962:3920
Ku-hu 孤胡國	Piçan'ın batısındadır.	Aile: 55 Nüfus: 264	Askeri: 45	Çiftçilik ve hayvancılık	Bu memleketteki dağda demir vardır.	Güneydoğusu Shan-shan ve Ch'ieh-mo ile komşudur. 240 Li batısında Wei-li, 160 Li kuzeybatısında Yen-ch'i ve bundan 260 Li batısında ise Wei-hsü memleketi vardır.	Han-shu 1962:3920
Shan-kuo 山國	Kuruğtağ	Aile: 450 Nüfus: 5000	Askeri: 1000	Hayvancılık			Han-shu 1962:3921. Halkları dağda yaşar.
Ön Ch'e- shih 車師前國	Turfan	Aile: 700 Nüfus: 6050	Askeri: 1865	Çiftçilik ve hayvancılık		Yen-ch'i memleketine 835 Li uzaklıktadır.	Han-shu 1962:3921
Arka Ch'e- shih 車師都尉 國	Cimsar	Aile: 590 Nüfus: 4774	Askeri: 1890	Ch'e-shih ile aynıdır.			Han-shu 1962:3921.

Kaynaklar

- ANONİM (1986), 嘉慶重修大清一統志 (İmparatorluk Büyük Ch'ing Sülâlesi'nin Kapsamlı Coğrafyası) 第29冊卷560 (四部叢刊續編•史部), 北京: 中華書局影印本,
- AVDİYEYEV, V.I. (1974), *Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri* (Çeviren: Abdulkadir İNAN, Yayınlanmamıştır) TTK. Ter. NO. 40/102.
- BARTHOLD, W. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çev: Hakkı Dursun YILDIZ), İstanbul: Kervan Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1980) *Orta Asya'nın Kısa Tarihi* 中亞簡史 (Rusça'dan Çince'ye tercüme eden: Keng-shih-ming), Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- BARTHOLD, W. (1988), "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 12, İstanbul 140-142.
- BİÇURIN, N. Y. (1851), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- CH'EN Yong-lin (1987), *Min-tzu Tsi-tian* 民族辭典 (Milletler Sözlüğü), Shanghai: Tsi-shu Ch'u-pan-she.
- CHANG Chih-yao 張志堯 (1994), 草原絲綢之路與中亞文明 (Bozkır İpek Yolu ve Orta Asya Uygurluğu), 烏魯木齊: 新疆美術攝影出版社.
- DİAKOV, V. - KOVALEV, S. (1987), *İlk Çağ Tarihi*, Ankara: V Yayınları.
- EBERHARD, W. (1942), "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halkları", *Türkiye Mecmuası*, VII, VIII.
- EBERHARD, W. (1944), "Hsiung-nu'ların Müttefiki Olarak Roma Askerleri", *Belleten*, VIII: 29-32. 142-145.
- EBERHARD, W. (1946), *Çin-Sinolojiye Giriş*, A.Ü. Dil ve Tarih coğrafya Fakültesi yayını, İstanbul
- EKREM, Nuranıye Hidayet (1999), *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi.
- EMİN, Tursun (1992), <論維吾爾十二木卡姆形成> (Uygur Oniki Makam'ının Oluşumu), 論維吾爾十二木卡姆 (Uygur Oniki Makam Üzerinde Araştırmalar), 烏魯木齊: 新疆人民出版社.
- FEN Ye 範曄 (1965), *Hou Han-shu* 後漢書 (Sonraki Han Sülâlesi Tarihi), 北京: 中華書局.
- FANG Hao 方豪 (1955), *Chung-hsi Chiao-t'ung-shih* 中西交通史 (Doğu-Batı İlişkileri Tarihi) 臺北: 中華文化出版事業委員會.
- FENG Ch'eng-chün 馮承鈞 (1957), *T'u-huo-luo-yü K'ao* 吐火羅語考 (Toharca Hakkındaki Araştırmaları), 北京: 中華書局.
- FENG Ch'eng-chün 馮承鈞 (1957), *Hsi-yü Nan-hai Shih-ti K'ao-cheng Lun-chu Hui-chi* 西域南海史地考證論著彙集 (Batı Bölgeleri ve Güney Çin Deniz Bölgelerinin Tarihi-Coğrafyası Hakkında Araştırmalar), Pekin: Chung-hua Shu-chü,
- FENG Ch'eng-chün 馮承鈞, (1982), *Hsi-Yü Ti-Ming* 西域地名 (Batı Bölgelerin Yer Adları). Pekin: Chung-hua Shu-chü 北京: 中華書局書.
- FENG Ch'eng-chün 馮承鈞, (1995), *Hsi-Yü Nan-Hai Shih-Ti K'ao-Chen Yi Ts'ang* 西域南海史地考證譯叢 (Batı Bölgeler ve Pasifik bölgelerinin Tarih-Coğrafya Hakkındaki Tercüme). Pekin: Chung-hua Shu-chü 2 baskı
- FENG Ch'eng-chün 馮承鈞 (1955), 西域地名 (Batı Bölgeleri'ndeki Yer Adları), 中華書局書.
- GARDINER- GARDIN J. R. (1985), *Ancient Literary Conceptions Of Eastern Scythian ethnography From the 7 th to the 2 nd century B. C.* Ph. D. Thesis ANU Canberra.
- GARDINER- GARDIN J.R. (1986), "Chang Ch'ien and Central Asian Ethnography", *Papers of*

Far Eastern History, 33, 23-79.

- GÖZAYDIN, N.(1982), "Tepegöz Hikayesi", *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi Cilt. 31.
- GÜNALTAY, M. Şemsettin (1987), *Türk Tarihinin ilk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*. Ankara: TTK Basımevi.
- HAMBLY, Gavin (1969), *Central Asia*, Dell Publishing Co. Inc. Nevyork.
- HAN K'ang-hsin (1986), Hsin-jiang K'ong-chue He Gu Mu Gou Mu Tzang Ren-ku de Ren-lei Hsue T'e Cheng <新疆孔雀河古墓溝墓葬人骨的人類學特 〉 (Doğu Türkistan Kõnchi Deryasi Yataklarındaki Eski Mezarlıkta Bulunan Cesetlerin Antropolojik Özellikleri), *中國考古學研究*, 北京:文物出版社, 頁346-358.
- HAN K'ang-hsin 韓康信, Ssu-ch'ou Chih-lu Ku-tai Chü-min Chung-zu Jen-leihstieh Yen-chiu 絲綢之路古代居民種族人類學研究 (İpek Yolu Eski Toplulukların Irki Antropolojik Araştırmaları), 烏魯木齊:新疆人民出版社, 1995.
- HANEDA, Tõru羽田亨 (1981), *Sai iki Bunka Shi* 西域文化史 (Batı Bölgeleri Kültür Tarihi), (Çince'ye tercüme eden: Keng-shih-min) Urumçi: Xin-jiang jen-min ch'u-pan-she.
- HERODOTOS (1973), Herodod Tarihi (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HE-shen 和珅等修 (1983), 《欽定大清一統志》 (İmparatorluk Büyük Ch'ing Sülâlesi'nin Kapsamlı Coğrafyası) 卷10, (《四庫全書》影印本第483冊), 臺北: 商務印書館,
- HENNING, W. B. (1978), "The First Indo-Europeans in History," G. Ulmen (ed.) *Society and History Essays in Honor of Karl August Wittfogel*, New York: The Hague, pp. 215-230.
- HIRTH, F. (1909) "The Mystery of Fu-lin" *Journal of the American Oriental Society* , Vol. XXX, 1-31. Vol. XXXIII, 1913, 193-208.
- HIRTH, F. (1910), "Mr. Kingsmill and the Hiung-nu", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. XXX, pp.32-45.
- HIRTH, F. (1917), "The Story of Chang-ch'ien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, 89-152.
- HULSEWÉ, A. F. P. and LOEWE, M. A. N, (1979), *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC – AD 23: an annotated translation of chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, Leiden: E. J. Brill, 1979.
- KENG Shih-min (1983), *Wei-Wu-Ar Ku-Tai Wen-Hua He Wen-Hsian Kai Lun* 維吾爾族古代文化和文獻概論 (Uyguların Eski Medeniyeti ve Kaynakları Üzerine Mülâhaza), Urumçi: Xin-jiang jen men Chu-pan-she.
- LERICHE, P. (1989), "Bactria, Pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, Vol., III, 339-343. London and New York.
- LEVI S. (1913), "Le "Tokharien B", langue de Koutcha", *Journal Asiatique*, Cilt I.I.S. 311-380.
- LI Yan-shou李延壽 (1974), *Pei-shih* 北史, (Kuzey Devletler Tarihi), 北京:中華書局.
- LIN Kan林幹 (1984), *Hsiung Nu Shih Nien Piao* 匈奴史年表 (Hun tarihi kronolojisi), 北京:中華書局.
- LIN Kan林幹 (1988), *Hsiung Nu Shih Liao Hui Pien* 匈奴史料彙編 (Hun Kaynakları), 北京:中華書局, 2 cilt.
- LIN Kan林幹 (1989), *Tung Hu Shih* 東胡史 (Doğu Huluların Tarihi), 呼和浩特:內蒙古人民出版社.
- LIU Yi-t'ang劉義棠 (1992), *中國邊疆民族史* (Çin'in Sınır Bölge Milletlerinin Tarihi) 上下冊, 臺北:台灣中華書局.
- ÖGEL, Bahaeddin (1948), "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler". *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*, VI/4. S, 258-278.
- ÖGEL, Bahaeddin (1949), "Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Öncek Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında". *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*, VII/4: 663-679.

- ÖGEL, Bahaeddin (1957), "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar:I: Yüeh-ch'i'ler", *A.Ü.D. T. C. F. Dergisi*, XV/1-3, 247-278.
- ÖGEL, Bahaeddin (1959), "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi". *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*. XVII/ 1-2: 261-273
- ÖGEL, Bahaeddin (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. Cilt I-II, Ankara
- ÖGEL, Bahaeddin (1991), *İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: T. T. K Basımevi.
- ÖZERDİM, M. N. (1950), "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri I" *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*, VIII/1-2: 234-238.
- ÖZERDİM, M. N. (1951), "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri II", *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*, XI / 1-2: s: 105-110.
- ÖZERDİM, M.N. (1952), "Çin Kaynaklarına Göre Türkistan'nın Şehirleri: III", *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*. X/3-4: 161-166.
- ÖZERDİM, M.N. (1957), "Hsi-yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihi Sınırlamaları ve Tarihi Önemi", *A. Ü D. T. C. F. Dergisi*. VI/1-3: 209-217.
- PAN Ku (1962), *Han Shu* 漢書 (Han Sülalesi Tarihi), Pekin: Chung-hua Shu-chü, 12 cilt.
- PULLEYBLANK, E. G (1970), "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih migration", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXIII, pp.154-160.
- PULLEYBLANK, E. G. (1981), "Han China in Central Asia", *International History Review*, Vol. 3, No. 2, pp. 378-386.
- SHEN Ch'i-wei 沈起煒 ve Hsü Kuang-lie徐光烈 (1992), *中國代職官詞典* (Çin Tarihi Unvanları), 上海:上海辭書出版社.
- SHIRATORI Kurakichi 白鳥庫吉(1934), *Tung Hu Min-tsu K'ao* 東胡民族考 (Doğu Hu Topluluğu Araştırmaları) (方壯猷譯), 上海:商務印書館,
- SSU-ma Ch'ien (1975), *Shi chi* 史記 (Tarihi Hatıralar), 北京:中華書局.
- SSU-ma Kuang (1956), *Tzu Chih T'ung Chien* 資治通鑑 (Eski Sülalerin Umumi Tarihi), 北京:中華書局.
- TARN, W. (1938), *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge: Cambridge University Press.
- TU You 杜佑 (1935), *T'ong Tien* 通典 (Genel Tarih), 上海,商務印書館. 3 cilt,
- Tz'u-hai Sözlüğü (1994), *T'zu-hai* 辭海 (T'zu-hai Sözlüğü), Shanghai: T'zu-shu Ch'u-pan-she.
- WANG P'u 王溥 (1936), *T'ang Hui Yao* 唐會要 (T'ang Dönemindeki Önemli Tarihler). Shang-hai: Shang-wu yin shu-kuan, 3 cilt.
- WANG Pin-hua 王炳華 (1996), *Ssu-ch'ou Chih-lu K'ao-ku Yen-chiu* 絲綢之路考古研究 (İpek Yolu Üzerinde Arkeoloji Araştırmalar). Uramçi 烏魯木齊: Xinjiang Jen-min Ch'u-pan-she新疆人民出版社, 2. baskı.
- WEI Shou 魏收 (1974), *Wei-shu* 魏書 (Wei Sülalesi Tarihi), 北京: 中華書局.
- YANG Jia-luo 王家駱 (1975), *Zhong-guo Hsüeh-shu Lieh-pien* 中國學術類編: *Li-dai Bian-tzu Chuan-chi Hui-bien* 代邊族傳記會編 (Tarih Buyunca Sınır Bölge Milletler Tezkereleri). Çilt I, Taipei: Ting-wen Shu-chu.
- YANG Fu-hsueh 楊富學 (2007) 吐火羅與回鶻文化 (Toharlar ve Uygur Kültürü), 新疆龜茲學會編《龜茲學研究》第二輯, 烏魯木齊: 新疆大學出版社, 頁72-93.
- YANG Fu-hsueh 楊富學 (1960) *Chung-kuo Ku-chin Ti-ming Ta-tzu-tian* 中國古今地名大辭典 (Çin Tarihi Yer Adları Sözlüğü), Taipei: 8. Baskı, 1960.
- YANG Fu-hsueh 楊富學 (1995) *Chung-kuo Ch'ing-nian Bao* 中國青年報 (Çin Gençler Gazetesi), 5 Ağustos 1995.

Nuraniye Hidayet Ekrem

Dr., Türk siyasî ve kültür tarihi; tarihsel ve modern Türk-Çin ilişkileri

E-Posta: nuraniyehe@hotmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 5 Ocak 2012

Yayına kabul edildiği tarih: 10 Mayıs 2012

E-yayın tarihi: 17 Temmuz 2012

Çıktı sayfa sayısı: 46

Kaynak sayısı: 70